

## De beleving van cultuurhistorische objecten



# **De beleving van cultuurhistorische objecten**

**Een verkennend onderzoek in de Meierij van Den Bosch**

**J.F. Coeterier**

**Rapport 433**

**Onderzoeksreeks Nota Landschap nr. 5**

**DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1995**

## REFERAAT

J.F. Coeterier, 1995. *De beleving van cultuurhistorische objecten; een verkennend onderzoek in de Meierij van Den Bosch*, Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 433, 110 blz.; 4 tabellen.; 18 referenties.; 4 aanh.

In de Meierij van 's-Hertogenbosch is in diepte-interviews nagegaan hoe cultuurhistorische objecten worden beleefd. De objecten stonden zowel in de stad 's-Hertogenbosch als in het buitengebied. De beleving heeft een gevoels- en een kenniscomponent. Dit zijn onafhankelijke waarderingsbronnen. Bij leken is gevoel het belangrijkste. De gevoelsmatige of esthetische beleving heeft vier kwaliteiten: compleetheid, uitzonderlijkheid, schoonheid en vakmanschap. Oude gebouwen, oude landschappen en archeologische vondsten worden verschillend beleefd. In oude landschappen spelen abiotische en biotische aspecten ook een rol. Archeologie wordt veel minder gewaardeerd. Bij oude gebouwen is de functie ondergeschikt aan de vorm.

Trefwoorden: archeologie, cultuurhistorie, landschap, omgevingspsychologie

ISSN 0927-4499

©1995 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)  
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.  
Tel.: (0317) 474200; fax: (0317) 424812; e-mail: postkamer@sc.dlo.nl

DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw 'De Dorschkamp' (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO-Staring Centrum.



## **Inhoud**

	blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	13
2 Opzet en methode	15
3 De geïnterviewden	19
3.1 Deelname	19
3.2 Groepsverschillen	20
4 Het proces van waarnemen en waarderen	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Boselies bronnen	25
4.3 De dominante waarnemingskenmerken	32
5 Oude gebouwen	43
5.1 Vorm	43
5.2 Functie	47
5.3 Informatie	50
6 Oude landschappen	55
7 Archeologie	59
8 De waardering door leken en experts	63
9 Conclusies	65
10 Aanbevelingen voor het beleid	71
Slotwoord	75
Literatuur	77

### ***Tabellen***

1 De fotobeoordelingen door bewoners in het studiegebied	21
2 De fotobeoordelingen door bewoners buiten het studiegebied, apart voor St. Oedenrode en Helvoirt en samen; zie tabel 1 voor de betekenis van de fotonummers	22
3 Aantallen eens en oneens met Boselies bronnen, binnen en buiten het studiegebied en samen	27

4 Het budget voor CHO verdeeld over oude gebouwen, oude landschappen en archeologie (in percentages)	61
--	----

***Aanhangsels***

1 Figuren: de fotoseries en kaarten	79
2 De inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten	97
3 Informatie over de ontstaansgeschiedenis van enkele objecten door dr.ir. J.A. Hendrikx	105
4 Vragenlijst, geordend naar Boselies bronnen van waardering	109

## Woord vooraf

In dit rapport wordt verslag gedaan van een verkennend onderzoek naar de beleving van cultuurhistorische objecten onder de bewoners van de Meierij van Den Bosch. Het accent ligt op verkennend. Over dit onderwerp is nog vrijwel niets bekend en er moest zoveel mogelijk informatie worden verzameld. Het onderzoek is uitgevoerd door DLO-Staring Centrum in opdracht van de Directie Natuurbeheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. De aanleiding voor dit onderzoek was de behoefte die in de Nota Landschap wordt uitgedrukt, om naast de expertwaarde van cultuurhistorische objecten ook hun belevingswaarde vast te stellen.

Het onderzoek gebeurde op initiatief van dr.ir. J.A. Hendriks. Het werd begeleid door een commissie bestaande uit de volgende leden: de heer V.A.M. Verberk (Bestuur Kring Vrienden van 's Hertogenbosch, voorzitter), ir. A.M. Nauta (IKC Natuurbeheer), drs. T.P. Klarenberg (Ministerie LNV, Directie Natuurbeheer), ing. J.M.J. van den Akker (Stadsgewest 's Hertogenbosch), dr.ir. J.A. Hendriks (IKC Natuurbeheer, secretaris) en mevrouw I. Kurvers (notuliste). dr. H.D.J. Boerwinkel (LU Wageningen) en drs. W. Kwekkenboom (Ministerie LNV, Directie Openluchtrecreatie) waren agenda-leden. Graag wil ik de leden van de commissie bedanken voor hun actieve inzet, hun constructieve commentaren en hun medewerking bij het uittesten van de vragenlijst.

Voorafgaande aan het onderzoek is eerst een theoretische studie verricht naar mechanismen in de waarneming en waardering in het algemeen en toegepast op cultuurhistorische objecten in het bijzonder door dr. F. Boselie, B&L Visual Design Consultants te Nijmegen. Zijn studie was één van de uitgangspunten voor het onderzoek, dat toch echter overwegend een verkennend karakter bleef houden, gezien de nieuwheid van het onderwerp.

De gesprekken vonden plaats in mei en juni 1995. Hierbij is gebruik gemaakt van een groot aantal foto's. Deze zijn gemaakt door fotografen van de Afdeling Kartografie en Visuele Technieken van DLO-Staring Centrum.

Zoals bij elk belevingsonderzoek gaat speciale dank natuurlijk in de eerste plaats uit naar alle geïnterviewden die belangeloos hun tijd beschikbaar hebben gesteld en geduldig uren lang lastige vragen hebben beantwoord. Zonder hun medewerking zouden zowel het beleid als de wetenschap onderstaande resultaten hebben moeten ontberen.

Wageningen, december 1995



## Samenvatting

Voor het landschapsbeleid heeft het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij de volgende hoofddoelstelling geformuleerd: 'Het bevorderen van de instandhouding, het herstel en de ontwikkeling van een kwalitatief hoogwaardig landschap, dat wil zeggen een landschap waar identiteit en duurzaamheid centraal staan' (Nota Landschap). Nu dragen cultuurhistorische objecten (verder CHO te noemen) sterk bij tot zowel de identiteit als de duurzaamheid, niet alleen van landschappen maar van elke ruimtelijke omgeving. Het is alleen de vraag: h<sup>o</sup>e dragen ze bij? Over de beleving van CHO door leken is nog nauwelijks iets bekend. Daarom heeft de Directie Natuurbeheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij het initiatief genomen voor een onderzoek daarnaar. Dit moet enerzijds leiden tot inzicht in de kwaliteiten die leken toekennen aan CHO, anderzijds tot richtlijnen voor het beleid hoe het met die kwaliteiten moet omgaan. Voorafgaande aan het onderzoek heeft dr. F. Boselie te Nijmegen een theoretische studie verricht naar mechanismen in de waarneming en waardering, uitmondend in acht mogelijke bronnen van waardering van CHO. De relevantie van deze bronnen is getoetst.

Het onderzoek betrof oude gebouwen, oude landschappen en archeologische vondsten. Het vond medio 1995 plaats in de Meierij van Den Bosch bij twee groepen bewoners, een van 19 wonend in het studiegebied en een van 16 daarbuiten; dit om een effect van kennis en/of binding op de beleving te kunnen vaststellen. Het studiegebied omvatte de gemeenten 's Hertogenbosch, Berlicum, Den Dungen, Sint Michielsgestel, Schijndel, Liempde en Boxtel (figuur 14). Binding heeft wel effect, maar dit blijft beperkt tot de directe woonomgeving; het studiegebied is daarvoor te groot. Er is gewerkt met foto's van CHO in het studiegebied. Een aantal objecten staat in 's Hertogenbosch, een aantal in het buitengebied. De objecten in 's Hertogenbosch kende vrijwel iedereen, de objecten in het buitengebied alleen direct omwonenden. De ontstaansgeschiedenis van de objecten kende bijna niemand, hoogstens een enkeling van een enkel object. Effecten van kennis op de beleving konden daarom niet gemeten worden. Verschil tussen de groepen is gemeten via cijfers die men gaf voor de waardering van acht foto's. Er was geen verschil tussen de beide groepen; de resultaten zijn generaliseerbaar tot buiten de grenzen van het studiegebied.

Er blijken aanzienlijke verschillen te bestaan tussen de criteria die leken of experts aanleggen bij hun waardering van CHO. Het belangrijkste verschil is dat leken sterk vanuit hun gevoel beleven, terwijl experts vooral naar de informatiewaarde kijken. Ook blijkt er verschil te zijn in de criteria van leken voor hun waardering van oude gebouwen, oude landschappen of archeologische vondsten; dat zijn heel verschillende categorieën CHO.

De opdrachtgever was speciaal geïnteresseerd in de bijdragen van vorm, functie en informatie aan de waardering. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen oude gebouwen, oude landschappen en archeologie. Bij *oude gebouwen* is de *vorm* dominant. In de beleving van vorm zijn vier aspecten belangrijk: uitzonderlijkheid,

compleetheid, schoonheid en vakmanschap. Deze vier zijn zowel noodzakelijk als voldoende om de esthetische kwaliteit van een CHO te beschrijven. Andere begrippen, zoals identiteit, complexiteit, herkenbaarheid, harmonie, zijn niet alleen onnodig maar ook verwarrend, ze zijn te vaag en te abstract. Ouderdom is geen kwaliteit voor leken; een gebouw van 50 jaar oud kan voor hen ook al cultuurhistorisch waardevol zijn. De *functie* van een CHO is ondergeschikt aan de vorm en moet zich daar ook aan aanpassen (function follows form<sup>1</sup>). Het is belangrijker dat een CHO een functie vervult, voor zijn voortbestaan en het noodzakelijke onderhoud, dan welke functie dat is, mits het geen ethische problemen oproept, zoals een supermarkt in een kerk voor gelovigen wel doet. Men is er wel voor om bij verbouwingen of aanpassingen aan een CHO voor een nieuwe functie regels te stellen, om overlast en vervuiling tegen te gaan, om de vorm te bewaren, inclusief de omgeving. Per geval zou hiervoor een commissie moeten worden ingesteld van bewoners en experts, zoals bouwkundigen en historici.

Er blijkt een grote behoefte en een schrijnend tekort aan *informatie* te zijn. Mensen zijn geïnteresseerd in wat iets is en het verhaal dat het te vertellen heeft. Informatie is een aparte bron van waardering, naast het esthetische, en verhoogt deze aanzienlijk.

**Oude landschappen** hebben drie componenten: abiotische, biotische en antropogene. Oude bomen, houtwallen, reliëf en beken maken een landschap ook oud, naast oude gebouwen. Een landschap wekt de indruk oud te zijn als deze drie componenten op elkaar zijn afgestemd. Bij oude landschappen is de functie belangrijker dan bij oude gebouwen.

**Archeologie** wordt het minst gewaardeerd. Redenen zijn:

- De restanten zijn te fragmentarisch, er is te weinig van over.
- Het is te ver weg in tijd; men kan zich niet meer identificeren met de mensen van toen en de objecten passen niet meer in het huidige landschap.
- Ze doen een te groot beroep op de kennis en het voorstellingsvermogen van mensen.
- De investering is te groot voor de opbrengst. In het algemeen is men ertegen archeologische objecten te reconstrueren. Dit zou namaak worden.

Naar aanleiding van het onderzoek zijn de volgende beleidsaanbevelingen te geven:

- 1 Politieke beslissingen over CHO moeten zorgvuldig begeleid worden, zowel door experts als door betrokken bewoners.
- 2 Besteed net zoveel aandacht aan oude landschappen als aan oude gebouwen.
- 3 Bewaar wat je hebt en beheer dit zo goed mogelijk. Tot een goed beheer hoort ook: zorg dat het object gebruikt wordt, geef het een functie. Stel ook regels op voor functiewijziging; laat de functie de vorm volgen.
- 4 Geef zoveel mogelijk en op zoveel mogelijk manieren informatie.
- 5 Houd rekening met het effect van gevoelens van binding van bewoners.

---

<sup>1</sup> Deze uitspraak heeft twee betekenissen. Hij geldt volgens Boselie voor de werking van het visuele systeem in het algemeen: zo werkt het oog nu eenmaal, het kan niet anders. Bovendien stellen mensen het als norm, hoe er met CHO omgegaan moet worden bij functieverandering.

- 6 Onderschat de betekenis van CHO voor de beleving niet. Deze is groot en veelzijdig.
- 7 Behandel CHO niet als geïsoleerde relict waar een hek omheen gezet moet worden maar probeer ze op te nemen in het dagelijks leven.
- 8 Bewaar meer dan alleen wat experts waardevol vinden.
- 9 Besteed veel aandacht aan onderhoud en verzorging van CHO, inclusief hun omgeving.





# 1 Inleiding

Belevingsonderzoek op het DLO-Staring Centrum is gericht op het opsporen van kwaliteiten van de ruimtelijke omgeving zoals ervaren door bewoners en gebruikers, zowel van landschappen als van de gebouwde omgeving. Dit kan een inhoudelijke en een strategische bijdrage aan de planvorming geven. Inhoudelijk geeft het inzicht in de kwaliteiten die mensen onderscheiden en hoe zij daarmee willen omgaan. Strategisch omdat steeds weer blijkt dat het mensen niet alleen gaat om het resultaat van een plan, maar vooral om de wijze waarop dat tot stand komt, of alle belanghebbenden daar wel bij betrokken zijn.

De Directie Natuurbeheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft het DLO-Staring Centrum verzocht onderzoek te doen naar de beleving van cultuurhistorisch waardevolle objecten. Vanuit belevingsstandpunt vormen waardevolle objecten echter een deel van alle cultuurhistorische objecten en is niet bij voorbaat te zeggen wat mensen waardevol vinden. Het onderscheid tussen wat experts al of niet waardevol vinden is vanuit psychologisch standpunt ook veel minder interessant dan welke kwaliteiten cultuurhistorische objecten in het algemeen voor mensen hebben.

Naar de beleving van cultuurhistorische objecten (verder CHO te noemen) is nog maar weinig onderzoek gedaan (Ganzeboom, 1982; de Vocht, 1978). Daarom is door F. Boselie eerst een theoretische studie verricht naar mechanismen in de waarneming en waardering. Dit resulteerde in acht mogelijke bronnen van waardering voor CHO. Het onderzoek heeft derhalve twee ingangen, het is zowel *toetsend* als *verkennend*.

- \* *Verkennend*: Aan de hand van foto's en persoonlijke ervaring is gevraagd wat men belangrijke kwaliteiten van CHO vindt, en waarom. Dit was het hoofdgedeelte van het onderzoek. Het had een uitgesproken zoekend karakter, waarbij zoveel mogelijk informatie is verzameld. De resultaten van dit gedeelte kunnen niet als definitief of volledig beschouwd worden, maar vormen veeleer uitgangspunten voor verder onderzoek; veel resultaten roepen weer nieuwe vragen op.
- \* *Toetsend*: Nagegaan is in hoeverre Boselies acht bronnen van waardering kloppen. Meestal wordt belevingsonderzoek uitgevoerd als in een gebied veranderingen gaan optreden. Het gaat dan om het vaststellen van effecten van een ingreep op de bestaande kwaliteiten. In dit onderzoek waren echter geen veranderingen aan de orde. Het ging puur om de beleving van oude dingen, los van een planningscontext. Dit versterkt nog het verkennende karakter ervan. Eerst is geprobeerd de beleving van CHO te verklaren met behulp van de door Boselie geponeerde bronnen. Deze bleken daartoe echter onvoldoende te zijn, andere verklaringsgronden waren nodig. Deze zijn gevonden in de zogenaamde dominante waarnemings- en waarderingskenmerken, omgevingskwaliteiten die in eerder belevingsonderzoek ook al gevonden zijn.

Dan een opmerking over representativiteit.

Soms wordt bezwaar gemaakt tegen kwalitatief belevingsonderzoek (diepte-interviews bij kleine groepen) vanwege de vermeende geringe representativiteit ervan. Er moet echter onderscheid gemaakt worden tussen representatief voor alle mensen of voor alle kwaliteiten. Representatief voor mensen speelt vooral als verschillen tussen groepen belangrijk zijn, bijv. tussen jong en oud. In dit onderzoek gaat het echter niet om verschillen maar om overeenkomsten: wat vindt iederéén belangrijke kwaliteiten van CHO. Uit eerder onderzoek is gebleken dat over omgevingskwaliteiten een grote mate van overeenstemming bestaat (Alexander, 1979; Koch 1969), ze hebben zo'n hoog intersubjectief karakter dat ze bijna als objectief te beschouwen zijn, als *feiten*. Om ze op te sporen is een steekproef van 15 tot 20 mensen derhalve al voldoende. Wat wel belangrijk is, is dat alle kwaliteiten ook een kans krijgen om gevonden te worden; ze moeten in de onderzoeksituaties aanwezig zijn. Er moet representativiteit van situaties èn van kwaliteiten zijn. Daartoe heeft de opdrachtgever een zo compleet mogelijke inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten verzorgd. Hiermee is deze vorm van representativiteit gegarandeerd. Wel moet worden opgemerkt dat de representativiteit van situaties niet helemaal gelijk verdeeld is over de drie onderwerpen bouwgiedenis (oude gebouwen), historische geografie (oude landschappen) en archeologie. De meeste objecten zijn oude gebouwen, voornamelijk uit 's Hertogenbosch. Van oude landschappen zijn er veel minder foto's en van archeologie eigenlijk geen. Nu dienen de foto's alleen als illustratie en ook zonder foto's kenden de mensen wel voorbeelden van situaties en kwaliteiten. Behalve naar kwaliteiten van CHO is ook gevraagd hoe men vindt dat het beleid daarmee zou moeten omgaan. Alle foto's en kaarten (figuren 1-15) staan achterin het rapport als aanhangsel 1.

## 2 Opzet en methode

### *Studiegebied*

Het onderzoek is verricht in een gebied bestaande uit de gemeenten 's Hertogenbosch, Berlicum, Den Dungen, St. Michielsgestel, Schijndel, Liempde en Boxtel (figuur 14). De begrenzing is vastgesteld door de opdrachtgever en niet gebaseerd op ruimtelijke plannen of maatregelen in het gebied. In dit gebied zijn voldoende waardevolle CHO in stad en land te vinden.

### *Objecten*

In het studiegebied heeft de opdrachtgever een zo compleet mogelijke opsomming gegeven van alle denkbare categorieën waardevolle CHO en daar weer de meest waardevolle voorbeelden bij uitgezocht, waardevol in de zin van wetenschappelijke informatiewaarde, kenmerkend voor de geschiedenis. Ze zijn ingedeeld naar tijdperk en functie, op de onderwerpen bouwgeschiedenis, historische geografie, archeologie, apart voor de stad 's Hertogenbosch en het buitengebied (aanhangel 2). Uitgegaan is van waardevolle objecten omdat dan de kans op het vinden van kwaliteiten het grootst is; de resultaten kunnen dan ook worden beschouwd als bovengrens; minder waardevolle objecten zullen in de ogen van leken hoogstens dezelfde maar waarschijnlijk minder kwaliteiten hebben. De hier gepresenteerde resultaten zijn derhalve de best haalbare. Leken kunnen er echter nog wel andere kwaliteiten bijhalen, bijv. jeugdherinneringen. Ook hebben zij minder kennis, wat het oordeel over de waarde van een CHO ook kan beïnvloeden.

### *Foto's*

Uit de inventarisatie heeft de opdrachtgever een selectie gemaakt die door SC-DLO is gefotografeerd. Hieruit is opnieuw een selectie gemaakt voor de interviews (aanhangel 1). De foto's zijn verdeeld over meerdere series. Elke serie had een eigen thema: aantrekkelijkheid, restauratie, contrast oud-modern, relict, functiewijziging, landschap, archeologie. Er is met foto's gewerkt om resultaten onderling vergelijkbaar te maken. Bovendien praten mensen makkelijker over iets concreets dan over iets abstracts. Een bezwaar van foto's is dat ze maar een beperkte uitsnede in ruimte en tijd geven. Bij een ander standpunt of op een ander moment krijgt men een ander beeld. Één foto is dus weinig betrouwbaar als remplaçant van de werkelijkheid. Daarom zijn ze alleen gebruikt om mensen te helpen zich een beeld te vormen van de concrete situatie.

### *Diepte-interviews*

Het onderzoek vond plaats in de vorm van open gesprekken bij de mensen thuis; ze duurden anderhalf tot twee uur. Eerst zijn oriënterende vragen gesteld, daarna kwam een aantal thema's aan de orde, steeds toegelicht met foto's. (Voor de vragen zie aanhangsel 4.) Er is niet alleen om commentaar op de foto's gevraagd, maar ook om commentaar op het thema in het algemeen, bijv. of mensen er zelf voorbeelden bij kenden. Verder is niet alleen gevraagd welke foto's men mooi vindt, maar vooral waarom men iets mooi of lelijk vindt, dus naar de motieven voor een waardering.

Als alleen bekend is welke CHO mensen mooi of lelijk vinden kan het beleid weinig anders doen dan een hek zetten om de mooie objecten en de lelijke vrij geven voor een andere bestemming. Weet het beleid ook waarom mensen CHO mooi vinden, om welke kwaliteiten het gaat, dan kan het in alle situaties, ook bij niet-onderzochte objecten, nagaan of die kwaliteiten daar aanwezig zijn. Dit zou betekenen dat je kunt voorspellen wat mensen mooi vinden omdat je weet op welke kwaliteiten je moet letten; je kent het waarom. Een enquête zou dan niet meer nodig zijn. Aan de mensen is ook gevraagd hoe zij vinden dat het beleid met CHO zou moeten omgaan.

### ***Steekproef***

Er zijn twee groepen mensen geïnterviewd, één binnen en één buiten het studiegebied, en wel om twee redenen:

- Het onderzoek moet resultaten opleveren die niet alleen beperkt zijn tot het studiegebied. Als uit een statistische analyse zou blijken dat er geen verschil in waardering tussen beide groepen is, zijn de resultaten algemener geldig. Hoe algemeen blijft dan nog wel een vraag.
- Om een mogelijk effect van bekendheid met de CHO of binding met het studiegebied op de waardering te kunnen vaststellen.

De steekproef is getrokken door adressen willekeurig uit de telefoongids te halen, de mensen aan te schrijven en daarna op te bellen met de vraag of zij mee wilden doen. Figuur 15 geeft een overzicht van de woonplaats van de geïnterviewden.

### ***Toetsing***

Zeven van de door Boselie genoemde bronnen van waardering zijn vertaald in uitspraken. Ze zijn ontleend aan de toelichting die Boselie zelf geeft. Gevraagd is of mensen het met deze uitspraken eens waren. Daarnaast zijn er ook nog andere vragen over de bronnen gesteld (zie aanhangsel 4). Boselie stelt verder dat informatie de waardering kan beïnvloeden. Dit is als volgt onderzocht: mensen gaven een CHO een cijfer voor aantrekkelijkheid. Daarna kregen zij informatie over de ontstaansgeschiedenis van het object, waarna gevraagd werd of dat nog aanleiding gaf hun cijfer te herzien.

### ***Onderzoeksvragen***

Er waren zeven vragen:

- Boselie bespreekt waarneming en waardering apart. Een vraag is: hoe is hun verband en hoe verloopt het proces van waardenen, speciaal bij CHO? Deze vraag wordt behandeld in Par. 4.1
- Boselie noemt acht mogelijke bronnen van waardering voor CHO. In hoeverre gelden die voor de onderzochte groep en de onderzochte objecten? (Par. 4.2)
- In eerder onderzoek is een aantal kenmerken gevonden die de waarneming en waardering van landschappen bepalen, de dominante waarnemingskenmerken. Welke rol spelen zij in de beleving van CHO? (Par. 4.3)
- Er zijn drie aspecten van CHO: vorm, functie en informatie over hun ontstaansgeschiedenis. Welke rol spelen deze aspecten in de beleving? (Hfst. 5)
- Er zijn drie typen CHO: gebouwen (bouwgeschiedenis), landschappen (historische geografie) en bodemarchief (archeologie). Hoe worden zij beleefd? (Hfst. 5-7)

- Hoe verhouden de criteria die experts gebruiken bij hun waardering van CHO zich tot de criteria van leken? Leidt dit tot twee aparte beleidlijnen of is de overeenstemming zo groot dat zij op één lijn zitten? (Hfst. 8)
- Hoe willen mensen dat het beleid met CHO omgaat? Kunnen daarvoor op basis van de beleving ook richtlijnen gegeven worden? (Hfst. 10)



### 3 De geïnterviewden

#### 3.1 Deelname

De bereidheid tot deelname aan het onderzoek vanuit de bevolking was gering<sup>2</sup>.

Deelname aan het onderzoek was vrijwillig. Binnen het studiegebied toonde 39% van de aangeschrevenen zich bereid om mee te doen, buiten het studiegebied 31%. Dit verschil is niet te wijten aan de ligging van gemeenten binnen of buiten het studiegebied maar is een stad-buitengebiedeffect, waarbij plaatsen zoals St. Michielsgestel en St. Oedenrode ook buitengebied zijn; het deelnamepercentage in 's Hertogenosch en omgeving (Bokhoven, Empel, Engelen) is het dubbele van dat in het buitengebied. In het studiegebied was de deelname als volgt verdeeld:

Buitengebied	27%
Stad	54%

In de stad bestaat duidelijk meer belangstelling voor CHO dan in het buitengebied. Buiten het studiegebied waren de deelnemers verdeeld over twee gebieden: Helvoirt (35%) en St. Oedenrode (27%). Totaal gezien is het deelnamepercentage 34%. Voor belevingsonderzoek is 75-80% echter normaal. De geringe bereidwilligheid kan twee oorzaken hebben:

- \* CHO interesseert slechts een kleine groep, slechts weinigen voelen zich er echt bij betrokken. Veel mensen zien CHO wel en vinden ze ook mooi, maar daar houdt het dan meestal mee op. Zoals iemand aan de telefoon aan een huisgenoot vroeg: "Doen wij mee met die flauwekul?" Een aantal wèl-deelnemers vertelde dat zij meededen uit verantwoordelijkheidsgevoel, voor een gemeenschappelijk belang of "voor de toekomst van onze kinderen".
- \* In het gebied staan geen grote ruimtelijke ingrepen te gebeuren. Meestal worden mensen zich pas bewust van de kwaliteiten van hun gebied als er iets dreigt te veranderen - en dan zijn zij ook wel bereid hun mening te geven. Nu is er echter niets aan de hand. Dit kan de resultaten beïnvloeden. Als er namelijk wèl veranderingen spelen hebben de bewoners daar vaak belang bij; er gaat iets in hun levensomstandigheden veranderen waarbij ze op diverse manieren betrokken kunnen zijn. Dat is nu niet zo. Dit betekent dat de CHO alleen op hun intrinsieke waarde bekeken zijn, los van persoonlijke belangen. Door het ontbreken van functionele implicaties kan het esthetische meer gewicht krijgen. Dit is echter geen bezwaar. Uit eerder belevingsonderzoek blijkt dat functionele aspecten vaak heel dwingend kunnen zijn, waardoor het esthetische nog wel eens in het gedrang kan komen. Dit komt nu volledig en zuiver aan de orde.

---

<sup>2</sup> Elke paragraaf begint met een korte vermelding van het resultaat.

### 3.2 Groepsverschillen

Er waren geen verschillen in waardering tussen de groepen binnen en buiten het studiegebied.

Om een effect van kennis of betrokkenheid op de beleving te kunnen vaststellen, zijn twee groepen bewoners geïnterviewd: in (19) en buiten (16) het studiegebied (figuur 15). Er is gestopt toen de laatst geïnterviewde nauwelijks nog nieuwe informatie bleek toe te voegen. De opbouw van de steekproef was als volgt:

	Binnen	Buiten het studiegebied
Mannen	9	8
Vrouwen	10	8

De geschatte leeftijdsopbouw is:

	Binnen	Buiten het studiegebied
< 40 jaar	9	6
40-60 jaar	8	8
> 60 jaar	2	2

Verskil tussen de groepen binnen en buiten het studiegebied is als volgt berekend. Beide groepen gaven acht foto's een schoolcijfer voor aantrekkelijkheid (figuur 3 + de speelhuisboerderij in figuur 8). Per foto is de gemiddelde groepswaardering en de spreiding daarin berekend (tabel 1 en 2). De standaard deviatie (S.D.) is de maat voor de spreiding in meningen. Hoe kleiner de waarde hoe groter de eensgezindheid. Hij wordt ook uitgedrukt als schoolcijfer. Via een statistische toets (t-toets) is vervolgens bepaald of er verschillen waren tussen beide groepen. Dit was voor geen foto het geval. De groep buiten het studiegebied is zo samengesteld dat daarbinnen nog vergelijking mogelijk is, namelijk tussen de bewoners van St. Oedenrode en Helvoirt. Dit is ook met de t-toets gedaan. Tussen deze beide subgroepen is evenmin verschil gevonden (tabel 2). Alle geïnterviewden kunnen derhalve als één groep beschouwd worden. Dit betekent o.a. dat CHO beschouwd kunnen worden als een cultureel erfgoed voor iedereen, de waarde is niet streekafhankelijk. Vrijwel iedereen wordt erdoor geïntrigeerd en krijgt een gevoel van knusheid bij een oud pandje, of dat nu in 's Hertogenbosch staat of in Amsterdam. Voor het beleid zou dat betekenen dat er, vanuit de beleving gezien, *algemene* beleidslijnen voor CHO kunnen komen, bijv. functie volgt vorm, met een specifieke invulling per gebied, of zelfs per object.



Tabel 1 De fotobeoordelingen door bewoners in het studiegebied

Bewoner	Foto									
	1	2	3	4	5	6	7	8a	8b	
1	7	8	7	8	7	6	6	8	8	
2	7	3	7	9	8	5	5	10	10	
3	6	4	8	9	7	6	9	7,5	8	
4	6	8	7	8	7,5	7	7,5	5	6	
5	6	9	7	6	*	3	7	5	8	
6	8	8	6	7	7	3	6	7	7	
7	5	4	5	7	7	5	6	6	6	
**8	7	9	7	7	8	8	7	-	-	
	7	8,5	7	7,5	8,5	6	6,5	-	-	
9	5	5	6,5	7	7	8	9	7	7	
10	8	7	8	6	9	8	9	4	4	
11	6	8	9	7	8	8	8	7	9	
12	8	9	9	7	8	8	8	9	9	
13	7	8	7	8	9	7	8	8	9	
14	9	7	8	7	8	7	7	8	8	
15	8	9	7	9	9	7	7	8	9	
16	6	4	8	7	7	5	9	6	7	
17	7	8	8	6	7	5	9	8	8	
18	8	8	7	6	8	9	9	7	9	
19	8	9	5	8	10	6	10	7	9	
Gem.	7,0	7,2	7,2	7,3	7,9	6,3	7,6	7,1	7,8	
S.D.	1,1	1,9	1,0	0,9	0,9	1,6	1,3	1,4	1,4	

\* Deze geïnterviewde woont naast het kasteel en heeft zich zeer geërgerd aan de procedure rondom het bouwen van het moderne huis achter de kasteelmuur. Haar oordeel over de foto werd sterk gekleurd door haar aversie tegen deze zaak en is daarom weggelaten.

\*\* man en vrouw. De beoordeling van de speelhuisboerderij is vergeten.

**Foto**

1 = Poort Grootziekengasthuis

2 = De ruïne Seldensate

3 = De Binnenhaven

4 = De oude kern van Middelrode

5 = Het kasteel Bokhoven

6 = De oude stadspoort van 's Hertogenbosch

7 = De Dieze

8 = De speelhuisboerderij, 8a voor en 8b na het geven van informatie

*Tabel 2 De fotobeoordelingen door bewoners buiten het studiegebied, apart voor St. Oedenrode en Helvoirt en samen; zie tabel 1 voor de betekenis van de fotonummers*

Bewoner	Foto									
	1	2	3	4	5	6	7	8a	8b	
<b>St. Oedenrode</b>										
1	7	9	7	8	9	7	7	6	6	
2	5	7	8	6	9	8	9	6	6	
3	8	10	9	8	10	6	10	7	7	
4	9	6	8	6	9	7	8	8	8	
5	8	6	7	7	7	7	10	10	10	
6	8	9	6	8	7	9	6	10	10	
7	5	8	6	8	8	6	5	3	3	
8	7	7	6	8	9	4	7,5	6	6	
Gem.	7,1	7,8	7,1	7,4	8,5	6,8	7,8	7,0	7,0	
S.D.	1,4	1,4	1,1	0,9	1,0	1,4	1,7	2,2	2,2	

**Helvoirt**

1	8	9	8	7	7	7	8	7	8
	9	9	8	6	9	6	8	8	9
2	9	7	4	7	9	3	9	7	8
3	6	9	7	7	8	7	8	7	9
4	7	5	10	7	9	6	9	7	8
5	7	9	7	8	8	7	7	5	7,5
6	6	9,5	5	9	7,5	6	6	5	8
7	7	6	4	7	9	5	7	4	7
	5	6	3	8	7	7	6	-	-
8	7	8	6	7	8	6	7	4	6
Gem.	7,1	7,8	6,2	7,3	8,2	6,0	7,5	6,0	7,8
S.D.	1,2	1,5	2,1	0,8	0,8	1,2	1,0	1,4	1,1

**Samen**

Gem.	7,1	7,7	6,6	7,3	8,3	6,3	7,6	6,5	7,4
S.D.	1,3	1,5	1,8	0,8	0,9	1,3	1,4	1,9	1,7

## 4 Het proces van waarnemen en waarderen

- Het waargenomen beeld moet een eenheid vormen.
- De waardering moet een kader hebben.
- Er is geen eenduidig verband tussen waarnemen en waarderen.
- Neutraal of niet-storend is een even valide waardering als positief of negatief en niet het resultaat van onzekerheid of twijfel.

### 4.1 Inleiding

Een basisvoorwaarde voor de waardering, wil er überhaupt gewaardeerd worden, is dat de verzameling objecten min of meer een eenheid vormt, een geheel, dat er een zekere samenhang in het beeld is. Ontbreekt zo'n samenhang, dan is het beeld alleen een losse verzameling elementen waartussen alles mogelijk is. Dat wordt noch positief noch negatief gewaardeerd, het onttrekt zich aan de waardering.

*Bijv. bij het Witte Huis: "Een rommeltje; zoveel verschillende dingen dat het niet meer stoort; zegt me niets" of het Kringhuis: "Dat huis valt in 't niet; het is een moderne straat; geen enkel gebouw stoort daar want niets past bij elkaar; dan heb ik ook geen problemen", "Zonde dat dat huis daar staat; is nu van alles door elkaar; òf alles stoort, òf niets".*

***De waardering heeft dus een kader nodig.***

Er zijn drie waarderingsuitkomsten: positief, negatief en neutraal, die zich op een glijdende schaal bevinden. Hierbij is neutrale waardering meer dan een restcategorie van mensen die niet weten of ze iets mooi of lelijk moeten vinden. De waardering is het resultaat van een proces van combineren en afwegen van een groot aantal aspecten die mensen op dat moment en voor dat object relevant vinden. Hierbij kunnen sommige aspecten negatief en andere positief gewaardeerd worden, sommige kunnen zwaar meetellen en andere licht. Zo kan bij Seldensate het romantische overwegen (cijfer: 8) of het verval (cijfer: 3); bij de speelhuisboerderij de uiterlijke vorm (cijfer 5) of de geschiedkundige waarde (cijfer, na informatie, 8). Of bij het kunstwerk voor het Provinciaal Noordbrabants Museum:

*"Niet mooi; qua kleur past 't, qua vorm niet",*  
waarbij de vorm dus zwaarder wordt gewogen dan de kleur. Maar dezelfde persoon bij de bibliotheek:

*"Die mag weg, daar mag iets moderns, maar niet te hoog, het moet in het straatbeeld passen qua hoogte, niet qua vorm",*  
waarbij de hoogte weer zwaarder wordt gewogen dan de vorm. Dit is echter geen vaste regel, ook niet voor die persoon. Welk aspect zwaarder wordt gewogen hangt van veel dingen af, zoals het soort object, de omgeving waarin het staat en de functie die het heeft. De uiteindelijke waardering is een gewogen som waarvan het resultaat

ook nul kan zijn (=neutraal); bijv. bij het moderne huis naast het oude in de Binnenhaven van 's Hertogenbosch:

*"Op zich gaat het wel; wel speels en grappig, maar de combinatie deugt niet"; 'speels en grappig' = +; 'de combinatie deugt niet' = —; de einduitkomst 'gaat wel' = neutraal.*

Dit proces van toekenning van waarden en gewichten aan onderdelen verloopt razendsnel en grotendeels onbewust. Dit betekent dat een waardering vrijwel onmiddellijk tot stand komt en dat iemand pas achteraf bij zichzelf kan proberen na te gaan wat de samenstellende delen zijn geweest. Zo'n proces van reconstructie kost meestal veel moeite. Soms maakte iemand het echter expliciet.

*"De stijl is niet lelijk, de kleur en de kleine raampjes passen goed, alleen de hoogte stoort".*

Bij een andere waardering kreeg de kasteelmuur van Bokhoven het eindcijfer 3. Blijkens het commentaar was dit cijfer als volgt samengesteld:

*"Muur 9, kerk 9, huis 1".*

Uit het feit dat 3 het resultaat was blijkt duidelijk dat het om een gewogen en geen rekenkundig gemiddelde gaat, want dat zou zijn:  $9+9+1=19:3=6,3$ . Om 3 als uitkomst te krijgen moet men uitgaan van:  $9+9+1+1+1+1+1=24:8=3$ . Het huis wordt dus 6x zo zwaar gewogen als de muur of de kerk.

Onderdelen kunnen ook een gewicht 0 krijgen, zelfs als ze eigenlijk niet passen. Eveneens bij Bokhoven:

*"Een 10, alleen het dakraam in de kerk is belachelijk".*

Hoewel belachelijk beïnvloedt het dakraam de uiteindelijke waardering niet.

Neutraal wordt ook niet-storend genoemd. Dit kan op twee manieren bereikt worden:

- \* Er zijn *zowel* positieve *als* negatieve aspecten, zoals in de voorbeelden hierboven, eventueel gemaakt vanuit verschillende invalshoeken. Deze kunnen naast elkaar bestaan, bijv.

*"Nuttig maar lelijk", of "Lelijk, die verbouwingen, maar ik zou er wel toestemming voor gegeven hebben".*

Boselie noemt dit een cognitief contrast, de waarnemer kan de waargenomen scene op verschillende manieren interpreteren, bijv. nuttig qua functie maar lelijk qua vorm. Hij noemt zo'n contrast compatibel als beide interpretaties acceptabel zijn, zoals hierboven, maar incompatibel als ze elkaar uitsluiten. Hij zegt:

*"Compatibele beschrijvingen vullen elkaar aan, ze onderhouden een en-en relatie. Incompatibele beschrijvingen sluiten elkaar uit en onderhouden een of-of relatie".*

Incompatibele contrasten kwamen niet vaak voor in de interviews.

- \* Iets is *noch* positief *noch* negatief, het valt niet op, het onderscheidt zich niet van zijn omgeving, het is achtergrond. Een voorbeeld is de muur van het nieuwe PTT-gebouw. Weliswaar past die niet in de straat maar de meeste mensen kijken er overheen.

*"Die muur is me nooit opgevallen; als je daar loopt kijk je daar niet naar; er is niets dat opvalt, niets dat eruit springt van 'jasses'", "Spreekt niet aan*

*maar hindert ook niet echt; je kijkt naar de andere kant", "Stoort niet, is één egaal gebouw".*

Belevingsneutraal is geen statisch begrip; iets kan neutraal worden door gewenning.

*"Het is vervelend dat je aan een beeld gewend bent, dan zie je het niet meer. Het postkantoor stoort daarom niet, je kijkt er niet naar, er is niets aan te zien, net als een blinde muur, dus je ziet het niet meer", "Je bent aan veel dingen gewend, dan accepteer je ze makkelijker; je kunt je ook niet steeds maar blijven ergeren, dan heb je geen leven", en bij de parkeergarage aan de Dieze: "Goed dat ze er zijn; zo zien ze er nu eenmaal uit, daarom stoort 't niet echt; ze zijn niet mooi maar het hoort bij de moderne tijd; 't zou wel veel beter kunnen".*

Waarderen is dus niet iets irrationeels; het is integendeel het resultaat van een zeer rationele procedure. Maar zelfs al kent men alle 'ingrediënten' van de waarneming, dan is daaruit nog niet direct af te leiden hoe de waardering zal zijn, juist door dat afwegingsproces. ***Er is geen eenduidige relatie tussen waarneming en waardering.*** Is er een kader voor de waardering, dus eenheid in de verscheidenheid of samenhang in het waargenomen beeld, dan kunnen er verschillende redenen zijn om een CHO positief of negatief te waarderen. Boselie noemt dit bronnen van waardering en vermeldt er een aantal. De vraag is: welke bronnen zijn er en hoe belangrijk zijn ze?

## 4.2 Boselies bronnen

Schoonheid en informatie worden het meest genoemd als bron van waardering. De overige bronnen kunnen werken, maar doen dat lang niet altijd of voor iedereen. Alleen verval is geen bron van waardering; een CHO hoort verzorgd te zijn.

Boselie onderscheidt acht kwaliteiten die CHO onderscheiden van moderne objecten. Dit kunnen bronnen van waardering zijn. Zeven daarvan zijn getoetst door ze direct aan mensen voor te leggen en te vragen of ze een rol spelen in hun waardering. Hiertoe zijn ze omgezet in uitspraken waar mensen het al of niet mee eens konden zijn. De achtste bron, binding, is apart onderzocht en wordt ook apart behandeld. De uitspraken zijn ontleend aan de toelichting die Boselie zelf geeft in zijn stuk. Zo zegt hij bij bron 2:

*"Cultuurhistorisch waardevolle objecten kunnen een grotere visuele waarde bezitten dan nu gemaakte objecten doordat de verouderingsprocessen waaraan ze onderhevig zijn geweest het ideaal van eenheid in verscheidenheid op een specifieke manier dichterbij hebben gebracht. Verouderingsprocessen kunnen .. grotere visuele eenheid doen ontstaan door verweren, verbleken, begroeiing, bemossing, de vorming van patina .."*

Dit is vertaald in uitspraak 2. Soms was Boselies uitleg zodanig dat er meerdere uitspraken mogelijk waren. Dit was het geval bij zijn bronnen 4 en 7. Samen leidde dit tot de volgende tien uitspraken, waarbij ook de bron kort genoemd wordt:

*Bron 1:* CHO geven intrinsiek aanleiding tot meer compatibele contrasten dan moderne objecten.

*Uitspraak 1:* Ik vind CHO mooi vanwege hun vorm, stijl, materiaal, formaat, zorg voor details, decoraties.

*Bron 2:* CHO bezitten een grotere visuele waarde door verouderingsprocessen.

*Uitspraak 2:* Ik vind ze mooi door de verouderingsprocessen, zoals verwerking, begroeiing, bemossing.

*Bron 3:* Ze kunnen meer visuele waarde bezitten doordat ze nu relatief zeldzame exemplaren van een klasse zijn.

*Uitspraak 3:* Ik vind ze boeiend omdat ze zeldzaam zijn en uniek.

*Bron 4:* Ze kunnen boeiend zijn doordat ze temporeel compatibel contrast mogelijk maken.

*Uitspraak 4a:* Ik vind ze boeiend omdat ze het verleden aanschouwelijk maken; ze laten zien hoe het vroeger was.

*4b:* Ik vind ze boeiend omdat ze gebeurtenissen suggereren die in een ver verleden plaatsvonden; ze vertellen een verhaal.

*4c:* Ik vind ze waardevol vanwege hun duurzaamheid, ze geven me een gevoel van stabiliteit in een wereld die zo snel verandert als de onze.

*Bron 5:* Verouderingsprocessen kunnen de waarnemingskwaliteit vergankelijkheid oproepen. Alleen wanneer resten van het verleden zichtbaar zijn ontstaat deze belevingskwaliteit.

*Uitspraak 5:* Ik vind ze boeiend door hun slijtage en verval; ze laten zien dat alles vergankelijk is. Vooral bij ruïnes heb ik dat sterk.

*Bron 6:* Ze kunnen compatibele contrasten oproepen doordat ze contrasten met nieuwe voorwerpen mogelijk maken.

*Uitspraak 6:* Ik vind ze boeiend omdat ze zo duidelijk anders zijn dan nieuwe dingen, als contrast met onze moderne tijd.

*Bron 7:* Ze laten een positief cognitief contrast met betrekking tot ons zelfbeeld toe.

*Uitspraak 7a:* Ik vind ze boeiend omdat ze me het idee geven dat ik deel uitmaak van al die mensen die daar vroeger al kwamen.

*7b:* Ik vind ze boeiend omdat ze me de illusie geven in een andere tijd te zijn; ik kan me in een andere tijd verplaatsen.

De uitspraken zijn op een vel papier gezet dat aan mensen werd voorgelegd. De uitspraken werden één voor één voorgelezen en bij elke uitspraak werd de mensen gevraagd of zij het daarmee eens waren en of men commentaar bij de uitspraken had. Per uitspraak is vervolgens geteld hoeveel mensen het ermee eens of oneens waren. Dit is eerst apart gedaan voor de groepen binnen en buiten het studiegebied. Met een

statistische toets (chi-kwadraat) is nagegaan of er verschil tussen beide groepen was. Dit bleek niet het geval te zijn ( $\chi^2 = 4,35$  bij een  $df = 9$ ). Ook in dit opzicht mogen beide groepen dus als één groep beschouwd worden. Tabel 3 geeft de uitkomsten per groep en voor de groepen samen.

Tabel 3 Aantallen eens en oneens met Boselies bronnen, binnen en buiten het studiegebied en samen

Uitspraak	Binnen het gebied		Buiten het gebied		Totaal	
	eens	oneens	eens	oneens	eens	oneens
1	18	1	16	-	34	1
2	12	7	6	10	18	17
3	16	3	7	9	23	12
4a	17	2	11	5	28	7
4b	19	-	11	5	30	5
4c	11	8	6	10	17	18
5	9	10	4	12	13	22
6	9	10	10	6	19	16
7a	13	6	6	10	19	16
7b	11	8	8	8	19	16

Bronnen 1 en 4 (uitspraken 4a en 4b) krijgen de meeste steun, 5 de minste.

\* Bron 1 is schoonheid, bron 4 de geschiedkundige waarde, het informatieve aspect. CHO zijn mooi en ze geven een band met het verleden. Dat geldt voor vrijwel iedereen. Alle andere redenen kunnen gelden, in individuele gevallen en bij sommige objecten, maar zijn niet algemeen. Uitspraak 4c is gebaseerd op Boselies toelichting:

*"Naarmate er in de wereld waarin we leven meer en ingrijpender veranderingen optreden, neemt de informatieve waarde van wat niet verandert, van wat duurzaam en stabiel is, toe."*

Veel mensen vonden niet dat onze wereld zó snel verandert. Wat ze in CHO vooral waarderen is de zorg en de tijd die aan de bouw besteed zijn, de doordachtetheid van de constructie, hoe er met levende materialen is gewerkt; dit is het *vakmanschap* dat eruit spreekt. Leeftijd op zich speelt geen rol in hun waardering en duurzaamheid op zich is te abstract. Mensen gaan bij hun beleving van een omgeving altijd uit van wat er staat, niet van wat er niet staat. En van wat er staat zien ze dan de schoonheid, of het past in zijn omgeving, e.d., niet het pure feit dat iets er staat; op zichzelf is dat niet genoeg voor een positieve waardering.

\* Bron 5, vergankelijkheid zichtbaar maken door verval, geldt niet om drie redenen:  
 — Het grote belang dat mensen hechten aan onderhoud en verzorging, zeker bij CHO.  
 — Het feit dat sommige vervallen objecten, zoals ruïnes, een eigen klasse CHO vormen. De eis van verzorgdheid geldt voor elke klasse CHO, dus ook voor ruïnes.

— Verval wordt eigenlijk altijd negatief gewaardeerd vanwege zijn negatieve bij-effecten; het werkt verloedering, misbruik en vandalisme in de hand en het straalt uit naar de omgeving, het is besmettelijk.

- \* Van de overige bronnen kreeg alleen 3, zeldzaamheid, nog een duidelijke meerderheid. Bij de rest waren de stemmen min of meer gelijk verdeeld, ze golden even vaak wel als niet. Bij zeldzaamheid moet wel de kanttekening gemaakt worden dat het voor veel mensen een bijkomstig argument is. Zo was de ergernis over de incompatibiliteit van de speelhuisboerderij aanzienlijk groter dan het positieve effect van zijn zeldzaamheid. Dit maakte de eindwaardering bij de meeste geïnterviewden toch negatief, zeker zonder voorafgaande informatie. *Zeldzaamheid op zich is onvoldoende voor een positieve waardering* en in een afweging zeker niet doorslaggevend; het is hoogstens een verstandelijke overweging achteraf. Het feit dat men een object nooit eerder heeft gezien kan soms eerder negatief dan positief werken, zeker als het ook nog tegenstrijdige interpretaties oproept; onbekend maakt onbemind.

Tot zover de bronnen die middels uitspraken zijn getoetst. Daarnaast was er nog een achtste bron, nl.:

Bron 8: CHO kunnen boeiender zijn omdat ze doen denken aan gebeurtenissen uit het verleden.

Deze bron heeft twee kanten, persoonlijk en algemeen. Het algemene gedeelte is al getoetst in de uitspraken 4a en 4b. Betreft het echter gebeurtenissen uit iemand's persoonlijke verleden, bijv. jeugdherinneringen die aan een CHO verbonden zijn, dan kan er sprake zijn van een effect van binding. Naar binding is apart gevraagd. Het blijkt inderdaad invloed op de beleving van CHO te hebben. Enkele citaten:

*"Je eigen streek spreekt meer aan, je kent achtergronden, ook wie er gewoond hebben, dat wil je in zijn waarde laten", "Oud ziekenhuis in Schijndel moet blijven, is niet mooi maar zitten veel herinneringen aan, heeft betekenis gehad", "De St. Jan doet me niets, Martinuskerk wel, daar liggen mijn voorouders begraven", Door mensen die elders wonen: "De toren van St. Michielsgestel vind ik oninteressant maar voor de bewoners ligt dat waarschijnlijk anders, die hebben er een gevoelsbinding mee" en "Daar zou ik het niet erg vinden als er ramen in gemaakt zouden worden voor een nieuwe functie; bij onze toren zou ik dat wel erg vinden" en een bewoner van St. Oedenrode over de foto van de Dieze in Den Bosch: "Voor deze foto geef ik een 5, zonder huizen zou het een 8 zijn, maar voor de Dommel in St. Oedenrode geef ik een 10".*

Op de vraag of men zelf een oud gebouw kent dat men hoog waardeert:

*"De St. Jan, maar dat is ook persoonlijk; daar heb ik mijn eerste communie gedaan, daar ben ik getrouwd, daar zijn de kinderen gedoopt", of: "Het Clarastraatje met het klooster; ik zat zelf op de nonnenschool en daar woonden de zusters; ik heb daar nog geholpen"*

Het effect van binding werd ook onderkend door mensen:

*"Die kerk mag wel weg, daar heb ik geen binding mee, ik ben niet gedoopt; die heeft geen emotionele waarde, anders mocht hij niet weg"*

Men vult het zelfs voor elkaar in. Zo zei iemand van buiten 's Hertogenbosch over het Willem-II-gebouw:



*"Afschuwelijk gebouw, een vesting, ook niet oud; maar bewaren voor de Bosschenaren, het blijft een begrip voor de Bosschenaren". En: "Als die bulten grafheuvels zouden blijken te zijn is dat een leuk idee voor de mensen die daar wonen; zo van: "dat hoort nou bij onze wijk".*

In de literatuur wordt dit ook wel 'symboolwaarde' genoemd, maar dat dekt de inhoud van deze belevingsinhoud onvoldoende, zoals blijkt uit het volgende.

### ***Binding en identiteit***

CHO dragen bij aan de identiteit, en wel op drie manieren:

- aan de plekidentiteit, met afgeleide waarden zoals herkenbaarheid, oriëntatie en symboolwaarde,
- aan de persoonlijke identiteit van de bewoner, en
- aan de collectieve identiteit van de gemeenschap.

Bij *plekidentiteit* kan 'plek' heel breed worden opgevat.

*"De duiventoren bij Liempde is een bekend punt in z'n omgeving; dat zijn herkenningspunten, als die weg zijn wordt het kaler", "Het Willem-II-gebouw is karakteristiek voor Den Bosch".*

Met *plekidentiteit* zijn vaak gevoelens verbonden, bijv. dat men trots is op die plek.

*Een bewoonster van een nieuwe wijk in Den Bosch: "De Sint Jan doet me persoonlijk niets, maar ik ben er wel trots op dat hij in Den Bosch staat", of een ander: "Mooi om oude dingen te zien, ik ben trots op Den Bosch".*

Een CHO verhoogt de belevingswaarde van de plek. Daarom is *plekidentiteit* ook niet te reduceren tot eigenschappen zoals herkenbaarheid en oriëntatie. Dat zijn er wel aspecten van, maar ook niet meer dan dat. Als aspecten zijn ze ook te arm en te onvolledig om ze te kunnen verzelfstandigen tot plannings-criteria; bovendien zijn ze misleidend omdat ze afleiden van de ware betekenis van CHO. Ze worden gebaseerd op uitspraken zoals: "Staat mooi, een markant punt in het landschap" bij de duiventoren. Bij zo'n oppervlakkige cognitieve interpretatie vergeet men echter dat CHO in de eerste plaats dragers van de betekenis van het landschap zijn, in zoverre zij dragers zijn van de betekenis van het verleden voor het heden.

*"Ze geven een historisch gevoel".*

Dat het om veel meer dan alleen oriëntatie gaat blijkt bijv. uit opmerkingen bij functionele aanpassingen:

*"Er mag wel een raam in maar dat moet wel in het geheel passen, zodat het niet zo eruit springt".*

Als het puur om oriëntatie ging zou dat 'eruit springen' juist positief gewaardeerd worden, want dan kan het beter die functie vervullen.

Dan is er de identiteit van een *persoon*.

*Niet alleen geven CHO identiteit aan een plek, ze geven dat ook aan de bewoners. Bij de toren van St. Michielsgestel: "Iedereen kent zich terug in die toren", of bij een ander gebouw: "Daar ben ik trots op, op zoiets moois; dat is òns dorp".*

Vandaar is het nog maar een kleine stap naar de identiteit van een *groep*.

*"Het kasteel en het gemeentehuis zijn belangrijk voor St. Oedenrode' ze zijn kenmerkend voor het dorp, daar zijn ze hier trots op. Veel tekenaars tekenen ze na; ze zijn een soort visitekaartje voor 't dorp. Kinderen op school maken er*

*fototochten langs", "Oude gebouwen versterken het wij-gevoel". Dit geldt zelfs voor relictten. Bij de toren van Sint Michielsgestel: "Heeft waarde voor het dorp, hangt veel omheen van het dorp zelf, bepaalt ook het beeld van het dorp".*

### **Soorten binding**

Binding heeft een subject- en een objectkant.

#### *Subjectkant*

Er zijn twee bronnen voor binding: kennis en gevoel. Beide kunnen gestimuleerd en ontwikkeld worden, kennis door informatie, gevoel door omgang met CHO en er persoonlijke ervaringen mee opdoen. Nu waren er bij de geïnterviewden geen mensen met veel kennis over CHO, maar alleen al het feit dat het geven van informatie over de ontstaansgeschiedenis van CHO voor veel mensen al meteen hun waardering verhoogde (tabel 1) bewijst dit. Aan de andere kant waren er evenmin mensen met weinig gevoel voor CHO; alle deelnemers aan het onderzoek waren sterk betrokken op CHO. Dus noch het effect van veel kennis noch het effect van weinig gevoel op de beleving kon worden onderzocht. (In termen van Boselie zijn dat de hypothesen dat mensen met meer kennis meer (in)compatibele contrasten zien, en dat mensen met minder binding minder (in)compatibele contrasten zien).

#### *Objectkant*

Hier is sprake van een dubbele binding. Door CHO voelen mensen zich verbonden met het verleden en met hun directe woonomgeving. Het eerste blijkt uit het feit dat vrijwel alle geïnterviewden bereid zijn financieel bij te dragen aan het in stand houden van CHO, ook al zijn dat relictten en ook al staan ze niet in hun directe woonomgeving. Ze zijn dat echter extra als het om plaatselijke objecten gaat. Dat blijkt bijv. uit het effect van acties zoals in St. Oedenrode en Helvoirt. Daar wordt geld ingezameld voor het herstel van de oude kerk. In beide plaatsen hangt buiten aan de kerk een "thermometer" om de laatste stand aan te geven. Gezien de hoogte van die stand lijkt dit goed te werken. In de eigen omgeving mag ook minder dan elders.

*"Bij die toren [van Sint Michielsgestel] zou ik het niet erg vinden als er ramen in gemaakt zouden worden voor een nieuwe functie; bij de toren hier zou ik dat wel erg vinden".*

### **Conclusies**

- \* De geldigheid van de bronnen varieert. Alleen aan schoonheid (1) en informatie (4) lijkt algemene geldigheid toegekend te kunnen worden. Verval (5) gold helemaal niet; alle CHO moeten onderhouden worden. De overige bronnen kunnen gelden, maar doen dat lang niet altijd of voor iedereen; hierin treden persoonlijke verschillen en verschillen tussen objecten op.
- \* Ze zijn te algemeen gesteld. Boselie probeert de beleving geheel te verklaren uit het begrip cognitief contrast, compatibel of incompatibel (zoals Ganze-boom dat doet met het begrip informatiewaarde). Dit zijn overkoepelende begrippen, dus heel abstract. Hoewel er wel met de begrippen gewerkt is zijn er veel vertaalslagen en kanttekeningen nodig om ze praktisch toepasbaar te maken. Ze

- zijn bijv. sterk afhankelijk van iemand's kennisniveau. Ook zijn ze alleen cognitief; affectieve en conatieve<sup>3</sup> aspecten van de beleving komen er nog bij.
- \* Ze zijn niet volledig (wat Boselie ook niet wil beweren). Samen geven ze nog onvoldoende inzicht in de beleving. Er zijn nog andere gronden nodig om de beleving adequaat te kunnen verklaren<sup>4</sup>.
  - \* Een andere moeilijkheid bij hun toepassing is het feit dat er geen duidelijk verband is tussen waarneming en waardering. De waarneming ziet duizenden verschillen, de waardering maar drie (of vijf). Via een gecompliceerd wegingsproces, waarbij elk waarnemingsaspect zijn eigen waarde en gewicht krijgt, komt de beschouwer tot een (eind)waardering. Dit proces verloopt grotendeels onbewust, zodat het moeilijk is er inzicht in te krijgen. Waarneming gebeurt op grond van verschillen en in termen van gehelen. Door leren en ervaring kan een waarnemer beoordelen of een element in een geheel past. Maar dat zegt nog niets over de waardering. Iets kan passen maar toch negatief gewaardeerd worden, of niet passen en toch positief gewaardeerd worden. De waardering is niet eenvoudig af te leiden uit de aanwezigheid van passende of niet-passende verschillen.
  - \* Boselie verklaart zijn bronnen van waardering uit de *cognitieve* verwerking van informatie door mensen, het kennisaspect. Kennis en informatie bleken echter maar een ondergeschikte rol in de beleving van de geïnterviewden te spelen. Hun beleving was vooral gebaseerd op gevoelsmatige aspecten. Velen noemden bijv. de sfeer en de uitstraling van een CHO als het belangrijkste voor hun beleving. Verstand en gevoel kunnen in harmonie met elkaar werken, maar dat hoeft niet.

### ***Hoe nu verder?***

Naast Boselie's bronnen moest dus naar andere verklaringsgronden worden gezocht om de beleving van CHO volledig te kunnen beschrijven. Ze zijn bruikbaar maar incompleet. Nu zijn in eerder onderzoek ook al waarderingsbronnen gevonden en het leek de moeite waard na te gaan of deze misschien ook bruikbaar waren voor de verklaring van de beleving van CHO. Nu was dat weliswaar onderzoek naar de beleving van moderne landschappen, dus een heel ander onderwerp, maar ten eerste strekte dat onderzoek zich uit over meerdere jaren, ten tweede bleek telkens maar een beperkt aantal kwaliteiten de beleving te bepalen, en ten derde bleken dit steeds dezelfde kwaliteiten te zijn, ongeacht het landschapstype en ongeacht persoonskenmerken zoals geslacht en leeftijd. Met andere woorden, de gevonden waarderingsbronnen zijn fundamentele kwaliteiten van landschappen (Coeterier, 1995). Indertijd (1975) heeft M. van Asseldonk van de RPD er de term dominante waarnemings-

---

<sup>3</sup> Conatie = streving, wil. Dit betreft iemand's gedrag en de motieven daarvoor.

---

<sup>4</sup> Zelf onderscheidt Boselie in zijn colleges (persoonlijke mededeling) zeventien functies van kunst voor de beschouwer: magische, religieuze, therapeutische, ideologische, afbeeldende, idealiserende, tegenwoordigstellende, vitaliserende, verstrooiende, sociale, prestige-verhogende, esthetische, politieke, morele, identificatiemogelijkheden biedende, toegang tot het verleden gevende en kennis vermeerderende. Deze zijn ook alle toepasbaar op CHO. Daarnaast hebben CHO echter ook nog gebruiksmogelijkheden, zoals erin wonen. Geschiktheid of uitnodigendheid voor gebruik is dan nog een waarderingsbron. Ook deze zijn echter nog onvoldoende.

kenmerken voor bedacht. De term is enigszins verwarrend omdat het niet alleen waarnemingskenmerken zijn maar vooral ook waarderingskenmerken; mensen kijken vrijwel steeds met een waarderend oog en letten daarbij slechts op enkele dingen (volgens Miller worden in elke vorm van informatieverwerking eigenlijk meestal maar ca. zeven categorieën onderscheiden). Deze dominante waarnemings- en waarderingskenmerken zijn:

- eenheid of totaalbeeld of geheel
- gebruik
- ruimtelijkheid
- natuurlijkheid
- historisch karakter of tijdsbeeld
- uiterlijke verschijningsvorm (kleur, geur)
- verzorgdheid of beheer

In landschappen komen hier nog bij: seizoensveranderingen en bodemgesteldheid en waterhuishouding. Deze spelen in de beleving van CHO echter geen rol. De waarnemingskenmerken moeten niet als vervangend voor Boselies bronnen gezien worden maar als aanvullend en misschien bruikbaar om een resterend deel van de beleving te verklaren. Maar ook als dat lukt is er nog steeds geen garantie dat de beleving dan uitputtend is beschreven. Ook deze kenmerken zijn namelijk sterk cognitief van karakter. Een adequate beschrijving van gevoelsaspecten ontbreekt nog steeds. Het is overigens de vraag of die met verbale, cognitieve middelen wel te achterhalen zijn, gezien de grote moeite die alle geïnterviewden hadden om alleen al de rol van hun gevoel in hun beleving te onderkennen, laat staan deze onder woorden te brengen. Uit losse opmerkingen blijkt echter dat die rol wel heel belangrijk is. In de volgende paragraaf wordt de betekenis van de dominante waarnemingskenmerken voor de beleving in het algemeen en voor de beleving van CHO in het bijzonder beschreven.

### 4.3 De dominante waarnemingskenmerken

Een aantal dominante waarnemingskenmerken blijken ook bronnen van waardering voor CHO te zijn.

#### *Eenheid*

Ook Boselie wees al op het belang van eenheid.

*"Het visuele systeem probeert de informatie in het visuele veld te organiseren tot eenheden", en: "Ieder voor ons betekenisvol object vormt visueel een eenheid in verscheidenheid".*

Zo kan een stad, met al de gecompliceerdheid van de samenstellende delen, toch als één geheel worden beleefd. Dit lukt de beschouwer sneller naarmate de delen meer samenhang vertonen. Dit is echter nog maar de eerste stap. Is zo'n eenheid eenmaal gevormd, dan gaat het in de beleving een eigen leven leiden en krijgt eigenschappen die de delen niet hebben. Zo kan geen enkel onderdeel van een klok de tijd

aanwijzen, dat is een eigenschap van alle onderdelen in samenwerking. Dit maakt het geheel meer dan de som van de delen en geeft het een *meerwaarde*.

CHO hebben een aantal van zulke geheel-eigenschappen, bijv.:

\* Het object leeft.

*"Oude dingen hebben een ziel, nieuwe dingen veel minder. De gebouwen van KPMG in Amstelveen en de Gasunie in Groningen hebben wel karakter maar geen ziel. Nieuw is alleen mooi qua architectuur; is heel koud; dat is de tijd; zit in het materiaal, de kleur; hout en steen zijn levende materialen, doen warmer aan"*.

\* Het object drukt iets uit, er zit een idee of een verhaal achter.

*"Heeft iets doorleefd, heeft een verhaal te vertellen", "Inkomensverschillen waren duidelijker, kun je leefstijlen uit halen; boerderijen lager, herenhuizen hoger", "Het verschil tussen oud en modern zit in de bouwstijl, de ideeën daarachter"*.

\* Het object straalt iets uit, bijv. oudheid, romantiek, rust, rijkdom. Uitstraling is iets complex en niet eenduidig te benoemen. Het kan ook ontbreken, bijv.

*"Ziet er ongeorganiseerd uit, straalt niets uit"*.

Uitstraling zit niet in één afzonderlijke eigenschap, bijv. het strakke, want:

*"Het Kruithuis is ook strak maar straalt meer uit"*.

Overigens kan een eigenschap zoals strak die uitstraling ook niet vatten, want strak zegt alleen iets over de delen terwijl uitstraling iets van het geheel is.

\* Het object vertegenwoordigt een bepaalde stijl. Dit is de vormgeving en de compositie van de delen. Vaste stijkenmerken hebben een naam. Stijl heeft een eigen effect in de beleving.

*"Het symmetrische geeft rust", "Meer Franse stijl, het mooie zit in de hele opbouw van het gebouw", "Leeft door de bouwstijl"*,

Het optreden van een meerwaarde bij een eenheid bleek ook uit de twee foto's van de Binnenhaven, één met alleen gerestaureerde panden en één met oude en nieuwe panden door elkaar (figuur 4). De meesten prefereerden alleen oud omdat dat een eenheid vormt — en dat heeft een meerwaarde boven een bonte verzameling oud en modern door elkaar, waarbij de moderne huizen overigens best mooi gevonden konden worden.

*"Meer oude pandjes geeft iets extra's, een totaalplaatje"*

Men ziet liever twee gescheiden maar consistente gehelen dan twee mengvormen die geen van beide een geheel kunnen vormen. Dit geldt niet alleen voor modern tussen oud maar ook voor het omgekeerde. Bij het Kringhuis:

*"Het oude pand detoneert in een nieuwe omgeving"*.

Als de delen geen geslaagde combinatie kunnen vormen is het geen meer- maar een minderwaarde, dan werkt het combinatie-effect negatief. Bijv. bij Assendelft, een boerderij met een oude kasteelpoort ernaast:

*"Twee verschillende stijlen, past niet bij elkaar; liever los; bij elkaar is het minder mooi dan elk apart"*.

Niet alleen oude gebouwen maar ook landschappen kunnen zo'n meerwaarde krijgen. Bij een vraag over gerestaureerde boerderijen werd ook gevraagd of de aanwezigheid

van meerdere exemplaren de waardering zou beïnvloeden. Deze zou inderdaad hoger zijn omdat er dan een heel boerderijenlandschap gevormd kan worden.

*"Meer exemplaren geeft een bepaalde sfeer aan het gebied, met oude bomen erbij, die zijn ook sfeer-bepalend", "Meer exemplaren is mooier, dan krijg je het gevoel in een mooie streek te zijn".*

Meer exemplaren van een CHO bieden het beleid dus de mogelijkheid meerwaarde te scheppen mits de omgeving daarin betrokken wordt; mits een plan dus op meer niveaus wordt uitgewerkt.

#### *Eenheden op verschillende niveaus*

Uitstraling en stijl betreffen het geheel op het niveau van het object. Daarnaast vormt het object samen met zijn omgeving óók weer een geheel, maar van een hoger niveau. Ook op dat niveau werkt Boselie's stelling dat het visuele systeem eenheden probeert te vormen. Dat ding-en-omgeving als één geheel wordt gezien betekent o.a. dat de omgeving een wezenlijke bijdrage levert aan het karakter van het object, dus aan de beleving ervan.

*"Je bekijkt een gebouw ook in zijn omgeving, bijv. het landschap om een oude boerderij, of het past", "Op zich wel mooi maar past niet in het beeld van de straat", of bij een gerestaureerd huis: "Mooi, maar stoort met de rest van de omgeving; die had ook aangepakt moeten worden", "De ligging van een gebouw in de omgeving is ook belangrijk; de waardering is afhankelijk van wat erom heen staat; iets moois kan worden verstoord door de omgeving; ik kan me daar niet van losmaken", "Seldensate ligt dáár wel mooi maar niet in een woonwijk", en bij de Willem-II-fabriek: "Geen ruïne laten worden in de stad, of het moest in een park zijn", "Je kijkt met meer plezier naar hetzelfde huis als 't tussen andere oude huizen staat dan als 't tussen moderne huizen staat".*

De beleving van CHO kan zich af op tenminste vier niveaus afspelen: a) dat van de onderdelen zoals deuren en ramen, steensoort, decoraties; hierbij vormt bijv. een raam een eigen geheel, met sponningen, glas en luiken als delen; b) het CHO zelf, bijv. een huis of kasteel; c) het CHO plus directe omgeving; en d) de ruimere omgeving, lopend van de binnenstad als geheel via de regio tot verschillen tussen landen.

*"Het PTT gebouw is wel een enorm kantoor voor zo'n [fijn gedifferentieerde] binnenstad", "Het hart van de stad verdwijnt steeds meer, ondanks dat er best mooie nieuwe gebouwen zijn, maar bij elkaar is het niets meer; vroeger vormden de huizen en pleintjes één geheel en dat geheel had een bepaald karakter", "Je moet elementen in hun verband zien, dat maakt het ook typisch Brabants", "De straat voor het Kringhuis doet denken aan italiaanse of spaanse steden, glad, soort marmer, past niet in een oude [nederlandse] stad".*

Het verschil tussen een relict en een CHO dat nog functioneert in en deel uitmaakt van een groter geheel is juist de bijdrage van de omgeving. Mensen zien liever het laatste want zo'n CHO leeft terwijl een relict dood is.

## **Gebruik**

Gebruik = functie = bestemming. Dit wordt behandeld in paragraaf 5.2.

## **Ruimtelijkheid**

Dit is de ruimtelijke ordening van dingen, hun ruimtewerking, maat van de ruimte, hoogte-breedteverhoudingen, plus de gevoelens die ruimtes oproepen. Deze kwaliteit blijkt heel belangrijk in de beleving van CHO — en wel op verschillende manieren. Zo zijn zowel de interne als de externe ruimte van een CHO belangrijk, bijv. de interne geleiding en de externe positionering.

### **Intern**

De uiterlijke van een CHO vorm geeft ook informatie over de inwendige bouw. Een fijn-geleed, gedetailleerd uiterlijk met kleine elementen en eenheden suggereert ook een innerlijk met veel hoekjes en nisjes.

*"Ik hou van nisjes, hoekjes, torentjes", "Oude gebouwen hebben vaak veel extra's, ook ruimte; ze zijn vaak overgedimensioneerd"*

### **Extern**

Een CHO moet liefst ruimte om zich heen hebben, het moet vrij staan. Dat is o.a. nodig om er beter van te kunnen genieten.

*Bij de foto van de uitbreiding van het gemeentehuis van Den Dungen: "Die kluit ertegen is eigenlijk te zwaar, het oorspronkelijke huis komt in de verdrukking, had vrij moeten staan", "Bij het Refugiehuis is de omgeving al minder, was mooier geweest als 't alleen stond", "Het VVV gebouw is mooi, maar moeilijk om het op zich te zien, los van zijn omgeving, ligt daar ongelukkig, midden in de drukte van het verkeer, komt te weinig tot zijn recht", "Het museum is ook mooi omdat je er afstand toe kunt nemen, je hebt een goed overzicht", "De bibliotheek is te recht en staat niet vrij, zoals het kruithuis; dat is mooier", "Meer speelhuisboerderijen zou even mooi zijn als ze ver genoeg uit elkaar staan, ze hebben ruimte nodig om uit te komen", "Het witte huis en de citadel zijn mooi, het krijgt allemaal ruimte, het huis staat duidelijk apart", en: "Mooi, ook omdat het los staat en naar achteren".*

Ruimtelijkheid is vooral belangrijk op het niveau van het CHO-en-omgeving, dus meer als zichtbaarheid.

## **Natuurlijkheid**

In de beleving van leken heeft het begrip 'natuurlijkheid' een heel andere, veel bredere inhoud dan bij experts. Voor leken duidt 'natuurlijkheid' in de eerste plaats op de wijze waarop iets is gegroeid, ruimtelijk gezien; 'natuurlijk' wil zeggen: organisch gegroeid, in kleine stappen, schoksgewijs, niet strak en recht. Het is het tegenovergestelde van kunstmatig. Ten tweede duidt het op materiaalgebruik. Baksteen en hout zijn natuurlijke, levende materialen, ze komen warm en uitnodigend over; glas, staal en beton zijn kunstmatig, ze komen koud, doods en afwerend over. En tenslotte is 'natuurlijk' de aanwezigheid van natuur, als flora en fauna. De eerste twee betekenissen van 'natuurlijkheid' kan een stad ook hebben; ook een binnenstad kan de indruk geven organisch gegroeid te zijn, met zijn kromme straatjes en bakstenen

huizen met uitstulpingen, nissen en rondingen. Ditzelfde geldt voor CHO; ook zij kunnen een natuurlijk gegroeide indruk geven en levend en organisch overkomen. Maar in zijn brede betekenis is natuurlijkheid vooral het waarderingscriterium voor oude landschappen, echter ook daar niet in de eerste plaats als de hoeveelheid groen maar als de wijze waarop het landschap gegroeid is, hoe culturele elementen zijn ingepast in de biotische en abiotische omstandigheden. Hoe natuurlijker het landschap, hoe ouder het aandoet. Dit wordt behandeld in hoofdstuk 6.

### **Historisch karakter**

Waar natuurlijkheid de wijze is waarop een geheel gegroeid is *in de ruimte*, is historisch karakter de wijze waarop het gegroeid is *in de tijd*. Ook dit heeft een organisch en discontinu karakter. Bij dit kenmerk gaat het niet alleen om oude dingen maar om het hele tijdsbeeld van een plek, hoe alle perioden samengaan, van vroeger tot nu en in hoeverre ze één geheel vormen. Omdat het hele onderzoek over historisch karakter gaat kan hier worden volstaan met enkele opmerkingen.

- \* In tegenstelling tot de opvatting van vele experts zijn voor de geïnterviewden oud en modern niet twee verschillende werelden; in de beleving probeert men ze altijd te integreren tot één omgeving, er één geheel van te maken. Ook hier blijkt weer de drang tot geheel-waarneming, het zien van dingen in hun omgeving en in onderling verband. Dit lukt beter als dingen op organische wijze met elkaar verbonden zijn, niet alleen in ruimte maar ook in tijd, dat wil zeggen zó dat het geheel ook leeft. Mensen zijn erg tegen versnippering en onderlinge isolatie van dingen.

*Bij het museum met het kunstwerk: "Het gebouw blijft behouden maar het krijgt een andere dimensie, een andere betekenis door het kunstwerk, het integreert het oude met het moderne; goed dat er combinaties modern-oud zijn", of: "Dat verweeft het heden met het verleden".*

Het gaat er hier niet om of iedereen zo over het kunstwerk dacht, want dat vond vrijwel iedereen lelijk, maar om het soort argument, want dat gold nog voor veel meer situaties. Bij een geslaagde combinatie heden-verleden wordt de band met het verleden bewaard. Dit is een vaak genoemde reden voor een positieve waardering van CHO. Mislukt de combinatie echter, dan lijdt vooral het CHO daaronder. Velen vonden het kunstwerk afbreuk doen aan het gebouw.

*"Het moderne botst hier met het verleden".*

Een mislukte combinatie isoleert beide delen juist van elkaar, wat op zich ook weer een reden is voor een negatieve waardering, een gemiste kans.

- \* Oud begint voor de geïnterviewden niet pas in 1850; een object van 50 jaar kan ook als oud beleefd worden en historische waarde hebben, of een verhaal te vertellen hebben.

*"Wat boeit in oude dingen is wat eraan vast zit, hun geschiedenis; dat kunnen dingen van 50 jaar geleden ook al hebben", "Het hoeft niet oud te zijn om te bewaren; je moet ook een bunker in het landschap laten staan, als monument van de oorlog, dat geeft informatie; iets hoeft niet mooi te zijn maar het moet betekenis hebben"*

- \* Oud is niet hetzelfde als mooi. Niet alles wat oud is wordt mooi gevonden.  
*"Wel stijlzuiver maar lelijk; het was een steile, fantasieloze tijd", "Zou ook betonskeletbouw kunnen zijn".*
- \* Authenticiteit speelt geen grote rol in de waardering.



*"Het kasteel is niet echt oud, 17e of 18e eeuw; dus niet de originele tijd waaruit kastelen stammen; maar dat maakt eigenlijk niet veel uit".*

De geringe betekenis van authenticiteit viel ook op bij restauratie. In het algemeen geldt: liever restauratie dan nieuwbouw, maar restauratie hoeft niet per sé in de originele stijl. Ten eerste weten maar weinig mensen hoe die precies was en ten tweede hebben er in de loop van de tijd aan gebouwen voortdurend veranderingen en aanpassingen plaatsgevonden.

*"De toren [van kasteel Heeswijk] kan best later gebouwd zijn; het stoort niet dat hij anders is, dat kan qua bouwgeschiedenis, hij past in het geheel",  
"Leuk, wel veel stijlen door elkaar maar dat mag, zo is het ook gebouwd",  
"Het zijn allerlei stijlen maar dat kan historisch zo gegroeid zijn".*

Belangrijker dan authenticiteit is eenheid:

*"Als je iets restaureert moet het wel een eenheid zijn".*

Hoewel een (gerestaureerd) CHO niet authentiek hoeft te zijn mag het aan de andere kant echter ook zeker niet nagemaakt zijn; namaak is een grotere 'overtreding' dan niet-authentiek zijn. Zo steeg het cijfer voor de speelhuisboerderij na het geven van informatie:

*"Wordt meteen heel interessant; leek nagemaakt".*

Dit komt omdat namaak in een eigen klasse van objecten valt, namelijk kitsch, en mensen ervaren kitsch als een vorm van bedrog, het object is onecht. Informatie maakt het object opeens wèl echt; het krijgt daarmee een nieuwe betekenis.

*"Eerst dacht ik dat het een surrogaat-kasteel was; nu is het echt iets". [of: iets echts]*

Omgekeerd kan een echt CHO door een verkeerde aanpak uit zijn klasse gehaald worden en in de kitsch-klasse terecht komen.

*"We hebben hier ook een kasteel. Daar zijn later een toren en hoekjes aangemaakt. Daardoor heeft 't iets Anton Pieckachtigs gekregen".*

- \* Niet alles wat oud is is ook waardevol voor mensen, in die zin dat het per sé bewaard moet blijven. Wil een CHO nog in zijn omgeving bewaard worden (wat iets anders is dan in een museum bewaren), dan moet het aan een aantal eisen voldoen, waarvan de minste zijn dat het object nog grotendeels in tact is èn dat het nog enigszins ingepast is in zijn omgeving (dus op de twee niveaus nog een eenheid is). Dit wat betreft de vorm. Dan wat betreft informatie: wil een oud object waardevol zijn, dan moet er ook iets waardevols mee verbonden zijn, bijv. een belangrijke geschiedkundige gebeurtenis of in elk geval een verhaal.

*"Hoe oud iets is is niet interessant, het gaat meer om de mensen erachter, de geschiedenis, het verhaal, dat stimuleert de fantasie".*

Samen betekenen deze argumenten dat de *feitelijke* ouderdom van een object in de waardering van mensen geen rol speelt.

### ***Uiterlijke verschijningsvorm***

Dit zijn de zintuiglijke impressies die een object biedt, zoals kleuren, materiaal-structuur (zichtbaar maar ook voor de aanraking), geuren, geluiden, temperatuur, microklimaat, licht-schaduw. Het gaat hierbij om alle zintuigen, maar meestal zijn de visuele impressies het belangrijkste, zeker bij CHO. Bovendien krijgen ze bij CHO een eigen invulling. Mensen hebben bijv. duidelijke ideeën over kleur- en materiaal-

gebruik bij CHO; dat zijn heel belangrijk aspecten in de beleving. Ze worden daarom apart behandeld.

### *Kleur*

Het effect van kleur is veelzijdig.

- \* Kleur drukt stemming en gevoel uit.

*"Melancholieke kleur van het gebouw".*

- \* Kleurgebruik is tijdgebonden.

*"Gothisch spreekt me wel aan maar niet op een witte achtergrond", "Het wit van die boerderij is te hard, te nieuw", "Te felle kleuren van de reclame, maar dat is modern", "Alleen het rood van de luikjes is niet echt oud, zoals bij het Refugiehuis wel het geval is, het is te modern", "De luiken hadden ze niet rood moeten maken; de toren is echt oud maar die kleur vloekt ermee, dat spreekt niet, een moderne kleur bij een oude muur".*

In het algemeen worden harde kleuren bij CHO afgewezen, die zijn modern.

*"De kleur moet ook aangepast zijn, niet knalgeel", en op de foto van de Dieze: "die gele deur klopt niet, de stijl nog wel"; en bij de foto van de haven: "In die foto met moderne huizen tussen oude is dat wit en rood ertussen niet mooi. Een moderne kleur maakt het geheel lelijk."*

Die hardheid verzacht echter wel in de loop van de tijd.

*Bij kasteel Heeswijk: "Groot kleurverschil, geen eenheid. Maar het effect van de tijd moet hier nog over heen gaan, dan raak je die kleurverschillen kwijt".*

- \* Kleuren accentueren. Dit kan positief of negatief uitwerken.

*Bij het witte huis: "Is wel geïntegreerd in het totaal; het huis op zich is mooi; wit springt er daardoor uit, het huis krijgt dan aandacht; als het lelijk was was dat wit juist storend",*

wat het voor veel mensen inderdaad ook was. Behalve accentueren kan kleur ook juist verdoezelen.

*Bij een boerderij: "Wit spreekt niet aan, is verdoezelend, vaak is eraan gerommeld, kleurverschil in metselwerk mag je best zien".*

- \* Kleurgebruik is objectgebonden.

*"Voor de bibliotheek en het museum vind ik dat grauwgrijs een afschuwelijke kleur, maar bij dat kunstwerk voor het museum past het wel".*

Kleur kan dus een middel zijn om een object te identificeren, d.w.z. toe te kennen aan een bepaalde klasse van objecten. Zo zijn echte boerderijen nooit wit. Zijn ze wel wit, dan woont er een burger in, of heeft het een andere functie, maar het is géén boerderij-in-bedrijf meer.

*"Dat is wel typisch een boerderij, maar waarom is het ene gedeelte wit? dat stoort".*

- \* Kleurgebruik is stijlgebonden.

*"Past wel bij het ene maar niet bij het andere gebouw".*

- \* Kleurgebruik is streekgebonden.

*Bij de gerestaureerde boerderijen: "De kleuren van de luiken en de ramen zijn in brabantse kleuren: groene luiken, gele kozijnen en witte ramen - en binnen donkerrode plafonds".*

\* Kleur is een zelfstandig belevingsaspect, naast vorm<sup>5</sup>.

*Bij het Witte Huis en de Citadel: "Vooral de kleur stoort. Qua vorm kan het wel, allebei strak, de vorm is helemaal niet storend, maar het had nòg meer een eenheid kunnen zijn met een andere kleur", en: "De kleuren van dat gebouw doen meer fout dan het gebouw op zich".*

### **Materiaal**

Ook materiaal is een eigen belevingsaspect, naast vorm.

*"Het nieuwe PTT-gebouw maakt het straatje donker; niet door het materiaal maar door de vorm; die is zo blokkerig en zo massaal, er zit geen leven in"; en bij kasteel Boxtel: "Dat is geen eenheid door het verschil in steensoort; bouwtechnisch is het wel een eenheid maar door de verschillende materiaalsoorten is het verscheurd".*

Ook bij materiaal heeft men normen voor wat past.

*"De Kerkstraat is lelijk geworden; marmer past hier niet, dat hoort in het Zuiden; als het regent blinkt het en lijkt het glad".*

Nog meer dan kleur horen materialen bij CHO.

*"Materialen waren vroeger natuurlijker", "De oude sfeer zit ook in het materiaal; dat gaat weg bij herbouw of verbouw. Ook al maak je alles precies identiek met vroeger maar met nieuw materiaal, dan is het toch nieuw, en niet echt".*

### **Verzorgdheid**

Dit is het laatste maar zeker niet het onbelangrijkste dominante waarnemingskenmerk. Verzorgdheid is een aspect van bezit, persoonlijk en maatschappelijk. Het is het normale onderhoud dat aan alle dingen moet gebeuren willen ze niet vergaan.

Verwaarlozing, leidend tot bouwvalligheid, wordt zeer negatief gewaardeerd.

*"Raampjes, luikjes, oude stenen, is mooi als 't niet bouwvallig is", "Oude muren moet je niet helemaal nieuw restaureren, 't mag oud zijn; maar niet laten vervallen, verwaarlozing is niet mooi, is jammer", "Moet geen oude vervallen troep zijn".*

Onderhoud is goed en mag ook te zien zijn, maar het moet niet ontaarden in netheid.

*"Zo bewaren, wel bijhouden, onderhoud eraan moet je wel kunnen zien", "Seldensate moet je schoonmaken, maar niet tèt, alleen de viezigheid eraf, niet de voegen weer zichtbaar maken, scheuren ook laten zitten".*

Ook voor verzorgdheid hebben mensen normen en dus verwachtingen. Deze hangen samen met *de klasse van objecten* waartoe een CHO behoort. Nog meer dan voor kleur geldt voor verzorgdheid dat bij een bepaald soort CHO een bepaalde mate van verzorgdheid hoort; het ene type object vergt meer onderhoud en verzorging dan het andere. Wordt niet aan de norm voldaan die voor dat type object geldt, dan wordt

---

<sup>5</sup> Vorm heeft een brede en een enge betekenis. Breed is vorm als de uiterlijke verschijningsvorm van dingen. Dit omvat wèl aspecten zoals kleur en materiaal, de vorm is bovengeschild. Eng is vorm als contour. Dit staat naast kleur en materiaal (nevengeschild). Hier wordt de enge betekenis bedoeld. Voor de brede interpretatie zie par. 3.5.1.

dat gezien als verval of verwaarlozing. Een duidelijk voorbeeld van het belang van de klasse is de ruïne van Seldensate (figuur 3). Deze wordt door de meeste mensen positief gewaardeerd. Dit komt omdat zij de foto *niet* zien als een kasteel-in-verval, dus horende tot de klasse van kastelen, maar als een *eigen* soort object, behorende tot de klasse van ruïnes. Dat dit twee verschillende klassen zijn blijkt uit de spreiding in de waarderingen. De waardeerders van Seldensate bestaan eigenlijk uit twee subgroepen. De ene subgroep ziet een ruïne als een aparte klasse van CHO; zij waarderen de foto hoog omdat het een mooi voorbeeld is van de klasse van ruïnes. De andere subgroep ziet het meer als een vervallen kasteel en waardeert het laag vanwege het verval, als een slecht voorbeeld uit de klasse van de kastelen. Samen leidt dat tot een hoge spreiding in de waardering. Maar ook ruïnes vergen onderhoud, zij het niet zoveel als kastelen. Niemand was dan ook voor nog verdere verwaarlozing, wat wel zo zou zijn als verval inderdaad om het verval gewaardeerd zou worden, zoals Boselie veronderstelt. Nee, Seldensate moet worden bewaard zoals het nu is, *als ruïne*.

*"Niet laten vervallen, zó is het ook heel mooi, ruïnes moeten er ook zijn en zoals het er nu ligt heeft het ook zijn verhaal; als je dat opbouwt gaat daar ook van alles van verloren"*.

Ruïnes vormen dus een aparte klasse CHO, met eigen karakteristieke kenmerken en eigen normen voor de waarderingscriteria, los van en anders dan die van kastelen. Hij wordt positief gewaardeerd als exemplaar van zijn eigen klasse maar negatief als exemplaar van een andere klasse.

## **Conclusies**

### *Prototype*

Mensen delen objecten in in klassen. De identiteit van een object wordt bepaald door de klasse waartoe het behoort. Dat wat betreft de waarneming. Maar de klasse bepaalt ook de waardering. Van elke klasse bestaat nl. een ideaalbeeld, een prototype of stereotype, in het Duits Leitbild. Voor de waarneming zijn prototypen dragers van alle typerende kenmerken van een CHO, zowel de Boselie-kenmerken als de dominante waarnemingskenmerken, zoals gebruik en verzorgdheid. In de waardering werken prototypen normstellend; ze geven aan hoe zo'n object eruit hóórt te zien.

*"Nieuwe kerken hebben niets meer met een kerk te maken. Geen haantje op de toren, àls er al een toren is, geen glas in lood ramen", of ruïnes: "De muur krijgt een 9; niet schoongemaakt; groen mos hoort erbij."*

Prototypen liggen vaak tot in details vast, ja het zijn juist de details die de klasse bepalen, en details van een object uit de ene klasse horen per sé niet thuis op een object uit een andere klasse. Kastelen hebben torens maar boerderijen niet. De aanwezigheid van een toren bij een boerderij corrumpeert het beeld van de boerderij, maar afwezigheid van een toren bij een kasteel doet dat ook.

*Bij kasteel Heeswijk: "De toren maakt er meer een kasteel van. Zonder toren was het meer een versterkte hoeve"*.

Het is dus zaak de identiteit van een object voor iedereen zo duidelijk mogelijk te maken, daaraan was bij alle ondervraagden een sterke behoefte. Zo wisten maar weinigen dat de stenen bank in de Hinthamerstraat een overblijfsel is van een oude stadspoort. Iedereen vond het jammer dat dat nergens staat aangegeven.

*"Jammer dat er geen plaquette bij is"*.

Ook was vrijwel iedereen ervoor de buitenkant van het Willem-II-gebouw te bewaren, inclusief de letters.

*"Letters ook bewaren, dan heb je het verhaal dat erbij hoort ook, geeft geschiedenis; als dat weg is is je verhaal ook weg".*

#### *De dominante waarnemingskenmerken*

Hoewel ze het resultaat zijn van landschapsonderzoek blijken ze voor meer soorten ruimtelijke omgevingen te gelden. Er zijn wel enkele kanttekeningen.

- \* Hun betekenis voor CHO is anders dan voor landschappen. In landschappen zijn eenheid en gebruik het belangrijkste. Bij CHO zijn dat eveneens eenheid, uiteraard historisch karakter, en uiterlijke verschijningsvorm. Gebruik is daar secundair. De prioriteitsvolgorde is dus heel verschillend voor beide terreinen.
- \* Historisch karakter is in landschappen maar zeer summier uitgewerkt en betekent meer hoe oud en nieuw samengaan. Bij CHO blijkt dat historiciteit een zeer rijke belevingsinhoud heeft, bijna een eigen belevingswereld.
- \* Bij landschappen wordt vrijwel de hele beleving verklaard door deze kenmerken. In de beleving van CHO spelen ook nog andere factoren een rol, zoals compleetheid, uitzonderlijkheid, degelijkheid.
- \* De rol van informatie is verschillend. Bij landschappen zet informatie dingen in een ruimtelijk kader; bij CHO in een tijdskader.
- \* Het landschap wordt meestal maar op twee niveaus beleefd, de historische wereld op tenminste vier.

#### *De relatie tussen Boselies bronnen en de dominante waarnemingskenmerken*

Boselie beschrijft hoe de waardering bij de persoon tot stand komt, welke innerlijke processen bijdragen of leiden tot een waardering; zijn bronnen beschrijven voornamelijk eigenschappen van het *subject* (zelfbeeld, band met het verleden, gevoel van continuïteit) die relevant zijn voor de waardering. De dominante waarnemingskenmerken richten zich meer op het object; ze beschrijven de eigenschappen van het *object* (kleur, materiaal, groei in tijd en ruimte, ruimtelijkheid) die relevant zijn voor de waardering. De twee verklaringsgronden moeten derhalve niet beschouwd worden disjunctief (of-of) maar als conjunctief (en-en); niet als concurrerend maar als complementair, elkaar aanvullend; ze gelden allebei en vullen elkaar aan, alleen benaderen ze de waardering vanuit verschillende kanten. De relatie tussen beide is echter niet eenvoudig.

Ook vorm, functie en ontstaansgeschiedenis beschrijven het object, maar op een hoger abstractieniveau. De relatie tussen deze eigenschappen en de waarnemingskenmerken is evenmin eenduidig; zo heeft materiaalgebruik vormaspecten en functionele kanten en kan het iets over de ontstaansgeschiedenis vertellen. Op vorm, functie en informatie wordt hieronder ingegaan.



## 5 Oude gebouwen

### 5.1 Vorm

Opgevat als uiterlijke verschijningsvorm, dus vorm in de brede zin, berust de waardering van CHO grotendeels op vormaspecten. Zoals iemand zei bij Boselies hypothese dat CHO mooi zijn vanwege hun vorm, stijl, e.d.:

*"Daar heb je het grootste deel van mijn waardering al mee gehad", en: "Het uiterlijk is belangrijker dan de functie".*

Vorm heeft verschillende aspecten:

- \* Het belangrijkste aspect is **schoonheid**, mooi om te zien. Dit is de *Venustas* van Vitruvius<sup>6</sup>.

*"Je wil graag genieten", "Mooi! 't is genieten om ernaar te kijken".*

- \* Dan is er een ambachtelijk aspect, het **vakmanschap** waarmee het gebouwd is, of het degelijk gebouwd is. Je moet kunnen zien dat het object met zorg en aandacht gebouwd is, dat er goede materialen zijn gebruikt, dat er zorg en aandacht besteed is aan de afwerking, enz.

*"Bij oude dingen vraag je je af hoe mensen zoiets hebben kunnen" bouwen, met de beperkte kennis en middelen die ze toen hadden; ze hebben er ook echt de tijd voor genomen, ook voor schilderijen en decoraties; dat is mooi", "Mooi gebouwd, veel dingen eraan die ze nu niet meer zo maken", "Qua detaillering zit het mooi in elkaar, er is veel aandacht aan besteed en veel arbeid in gestoken; het tijd-is-geld principe golds toen nog niet zo erg; ze hebben veel details", "Je kunt zien dat er aandacht aan is besteed", "Zit veel meer architectuur in dan de andere gebouwen, is veel werk aan besteed, echt mooi bedacht".*

Dit is Vitruvius' *Firmitas*. Belangrijk hierbij zijn onderhoud en verzorging.

- \* Een derde aspect is in hoeverre het object een **bijzonder exemplaar** van zijn klasse is, hoe uitzonderlijk het is, of zelfs uniek. Dit is iets anders dan schoonheid. In de literatuur wordt het wel 'eigen identiteit' genoemd, maar dat is een nietszeggende term, alles heeft een eigen identiteit. Mensen noemen het 'karakteristiek' of 'interessant'.

*"Het cafe het Veerhuis op de dijk is oud, het past in de omgeving en staat er prachtig. Het is niet mooi maar wel karakteristiek."*

De ligging van het object in zijn omgeving hoort hier ook bij.

*Bij het Willem-II-gebouw: "Niet mooi maar interessant, pàst daar, het is niet alleen het gebouw zelf maar ook hoe het in de omgeving ligt".*

---

<sup>6</sup> In het jaar 10 v Chr. schreef Pollio Vitruvius zijn 'Tien Boeken Over Architectuur'. Hij geeft daarin drie kwaliteitscriteria voor architectuur: *Utilitas* (Nut), *Venustas* (Schoonheid) en *Firmitas* (Stevigheid). Deze criteria zijn later door vele architecten overgenomen, bijv. door Gropius en het Moderne Functionalisme als *Functie*, *Expressie* en *Techniek* (Lang, 1987).

- \* Een vierde aspect is **compleetheid**. Een CHO heeft meer kwaliteit naarmate het completer is.

*"Geeft het meest een idee van vroeger, hoe het vroeger geweest zou kunnen zijn; zit van alles in", "Je kunt op zoek naar details, er is veel te zien", "Architectonisch spannend, hoe zit 't in elkaar: bogen, lantaarn, ankers, nissen, trapjes; brengt je fantasie aan het werk", "Passende oude plantenbakken, past bij het geheel", "Zit van alles in; geeft dan het beste beeld hoe het vroeger geweest zou kunnen zijn", "Hoge ramen, smeedwerk, ramen met traliewerk en glas in lood, metselwerk, toren past goed in het geheel; geeft meer idee over de oorsprong, ik kan me er meer verhalen bij voorstellen, dat er mensen in geleefd hebben; stimuleert de fantasie".*

Iets dat compleet is vormt een *eenheid*. Het heeft twee aspecten: a) zijn alle delen van het object aanwezig en passen ze ook bij elkaar; zijn er geen elementen of details die het beeld verstoren; en b) vult de omgeving het object nog enigszins aan, past het ook in zijn omgeving en staat het er niet los en verloren bij.

*"Bij meer van dat soort oude gebouwen zou het een heel gezellige stad zijn".*

In de laatste twee aspecten speelt ook de *omgeving* van een CHO een rol. Dit komt omdat mensen altijd eerst gehelen zien en dan pas op details gaan letten. Dit is het waarnemingskenmerk 'eenheid' (par. 4.2). Vormwaarneming is sterk gericht op het zien van eenheid. Zo bepaalt de eenheid ook wat stoort.

*"V&D is daar niet mooi maar hij stoort niet. Misschien zou hij wel storen als het een móói oud straatje was."*

### **Oud en nieuw**

Dit is een algemeen probleem: de combinatie van CHO met moderne ontwikkelingen; hoe verhouden oud en nieuw zich en hebben mensen daar ideeën of wensen over? Over dit thema is een aparte fotoserie gemaakt (figuur 7). Het is belangrijk omdat de waarneming zo sterk gericht is op het zien van eenheden. Ook Boselie zegt:

*"De eerste voorwaarde waaraan een visuele scene moet voldoen is dat hij zich laat organiseren tot een samenhangend geheel van objecten [=eenheid]. Lukt dat niet, dan wordt dat als negatief ervaren."*

Te veel tegenstelling tussen de delen verstoort de eenheid. Dit is een probleem met veel kanten.

- \* De eerste vraag is of een CHO met zijn moderne omgeving nog wel een eenheid kàn vormen. Hierbij kunnen zich grote persoonlijke verschillen voordoen. Bijv. bij het oude naast het moderne huis in de Binnenhaven van 's Hertogenbosch:

*"Dit is zó tegenstrijdig dat het kan"*

versus:

*"Stijlbreuk, verkrachting"*

- \* Bij een combinatie van oud en modern worden er drie dingen gewaardeerd: de beide elementen èn hun combinatie. Als de twee elementen samen een eenheid kunnen vormen, geeft dat een meerwaarde. Zo niet, dan doet de combinatie afbreuk aan de waardering. In beide gevallen heeft de combinatie een eigen bijdrage tot de waardering.

*"Juist mooi, die twee huizen zo pal naast elkaar; het contrast doet ook iets", "Er is best leuk met vormen gewerkt; twee stijlen naast elkaar die allebei wel iets hebben; samen wel aardig".*



versus de al eerder geciteerde opmerking bij de boerderij Assendelft met zijn kasteelpoort:

*"Twee verschillende stijlen, past niet bij elkaar; liever los; bij elkaar is het minder mooi dan elk apart", en bij de kerk en de kasteelmuur van Bokhoven: "Geen eenheid, twee totaal verschillende dingen, maar stoort elkaar niet, hoewel ze elk apart een hoger cijfer zouden krijgen dan samen".*

Als ze elkaar wel gestoord hadden was de eindwaardering nog lager geweest.

- \* Niet alleen heeft het geheel een éigen waardering, los van de waardering van de delen, het is óók zo dat de waardering van het geheel niet eenvoudig is af te leiden uit de waardering van die delen.

*"De kunst voor het Provinciaal Noordbrabants Museum is lelijk en de pyramide voor het Louvre is mooi maar in beide gevallen is de combinatie afschuwelijk".*

Evenmin hoeven voor een positieve combinatie alle onderdelen mooi te zijn. Bij de twee huizen:

*"Het gaat; het zijn twee uitersten maar dat stoort niet; het oude haalt het nieuwe op; als dat alleen had gestaan was het niet mooi".*

- \* De waardering komt op twee manieren tot stand: vanuit de delen naar het geheel èn vanuit het geheel naar de delen; niet alleen beïnvloeden de delen de waardering van het geheel, maar het geheel heeft ook invloed op de waardering van de delen.

*Bij het kunstwerk voor het Provinciaal Noordbrabants museum: "Het gebouw krijgt een andere dimensie, een andere betekenis door het kunstwerk";*

- \* Bij het combineren van oude en moderne elementen kunnen er twee effecten zijn: "als een vuistslag op het oog" of neutraal, hoewel de tegenstelling wel wordt gezien. In het eerste geval polariseert de waardering meestal ook in sterk positief of negatief. In het tweede geval is de combinatie wel acceptabel, niet-storend.

*Bij het flatgebouw in de Binnenhaven: "Kan; de flat is volslagen neutraal; in zijn saaiheid mag het", "De flat is een vierkante blokkendoos, nietszeggend; op de grens van het toelaatbare". En bij het PTT-gebouw: "Is neutraal, acceptabel omdat het zo simpel is en weinig aandacht vragend".*

Er zijn dus twee mogelijkheden:

— Twee karakters botsen omdat ze allebei erg uitgesproken zijn. De waardering kan dan alle kanten opgaan. In dat geval is er ook een meerwaarde, positief of negatief;

— Één karakter is zo nietszeggend dat het niets toevoegt, het blijft achtergrond. De waardering wordt dan bepaald door het sprekende element; positief + 0 = positief. In dat geval is er geen meerwaarde.

- \* Juist door die kans op meerwaarde wordt de poging om oud en modern te combineren vaak al op prijs gesteld. Dit is niet alleen een meerwaarde in vorm, het is een existentiële meerwaarde; het verleden kan deel blijven uitmaken van het heden; het geeft het heden "een andere dimensie".

*"Goed dat er combinaties oud-modern zijn".*

Dit zijn kwalitatieve aspecten. Er zijn ook kwantitatieve.

- \* Men vond dat er wel een zekere gelijkwaardigheid van oud en nieuw moet zijn, een evenwicht, om althans een kans op een meerwaarde te geven. Alleen modern is eenzijdig, maar alleen oud eigenlijk ook.

*Bij de twee huizen in de Binnenhaven: "Kan wel, het ene overheerst het andere niet", of bij het Kringhuis: "Het huis valt in het niet, het is een heel moderne straat", "Alleen maar oud wordt bijna saai in deze tijd, je wordt bang om een papiertje op de grond te gooien; wel heel mooi maar je waant je in de middeleeuwen, wel mooi voor een romantische wandeling maar een combinatie van oud en modern lééft meer", "Niet één historisch monument van een stad maken".*

- \* De waarneming is gericht op het ontdekken van eenheid in verscheidenheid. Er moet echter wel verscheidenheid zijn om eenheid te kunnen zien. In allemaal dezelfde elementen valt geen samenhang te ontdekken. Voor een positieve waardering moet er althans enige interne differentiatie zijn.

*Bij de appartementen aan de Binnenhaven: "Slecht; een te grote gelijkvormige massa". Bij het Grootziekengasthuis: "Geen prettige sfeer, te regelmatig", en: "Spreekt niet aan, alles hetzelfde". Bij het PTT gebouw: "Teveel van hetzelfde, te weinig differentiatie".*

Dit heeft allemaal een negatieve waardering.

### **Niveaus**

Kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van de oud-nieuw verhouding kunnen tenslotte op verschillende niveaus werken, met een verschillend effect op de waardering. Bij 'Eenheid' (par. 4.2) is al opgemerkt dat er op vier niveaus eenheden worden gezien. Gebrek aan eenheid kan per niveau verschillend gewaardeerd worden. Dit blijkt uit twee voorbeelden van restauratie (figuur 6): een huis waarin de onderkant niet harmonieert met de bovenkant en kasteel Heeswijk waar een toren niet harmonieert met de rest van het complex. Het huis vormt geen eenheid, de toren op zich wel, alleen past hij niet bij de andere gebouwen. Commentaar bij het huis was:

*"Is niet één geheel, niet in één stijl, rommelig"*

maar bij kasteel Heeswijk:

*"Wel verschillende stijlen, maar elk deel, zoals de toren, is op zich één geheel; met elkaar zijn ze wel harmonieus, het verschil in stijl heeft charme".*

Geen van beide vormen ze een geheel, huis noch kasteel, en beide bestaan ze uit niet bij elkaar passende onderdelen, maar bij het huis stoort dit wel terwijl het bij het kasteel juist charme heeft.

Het verschil tussen de beide waarnemingsniveaus is dat de ramen in het huis niet als zelfstandige elementen worden gezien en gewaardeerd, maar de toren wel. De toren is a.h.w. een eigen CHO en wordt op zich mooi gevonden. De niet-passendheid bij de rest wordt dan verklaard als zou de toren uit een andere tijd stammen; kastelen werden immers zelden in één keer gebouwd; aanpassingen en toevoegingen in de loop van de tijd horen daarbij. Kasteel Heeswijk wordt dus meer als een verzameling objecten gezien terwijl het gerestaureerde huis zèlf een object is waaruit je delen niet zomaar los kunt maken. (Net zoals de natuurkunde spreekt van sterke en zwakke aantrekkingskracht. De aantrekkingskracht tussen delen — en daarmee hun onderlinge afhankelijkheid — is sterker naarmate het element kleiner wordt, of het waarnemingsniveau daalt). Een object werkt dus op twee manieren: het is zelf een geheel, maar een niveau hoger is het deel van een geheel. Voor een CHO als geheel of als deel gelden verschillende waarderingsregels. Wel geldt dat mensen op béide niveaus naar eenheid zoeken.

In termen van Boselie: beide, huis en kasteel, hebben een cognitief contrast in zich. Op het niveau van het huis is dit voor de meesten een incompatibel contrast; zij vinden het bovenstuk strijdig met het onderstuk, het zijn a.h.w. twee verschillende huizen in één. Op het niveau van het kasteel (een ensemble) is het contrast echter compatibel, de delen sluiten elkaar niet uit (men maakt de toren compatibel door hem in te passen als fase in de hele ontwikkelingsgeschiedenis van Heeswijk). Dit zou een hypothese voor vervolgonderzoek kunnen zijn: of door verandering van het niveau van de eenheid een incompatibel contrast te veranderen is in een compatibel contrast. Dit betekent dat, als het huis niet als zelfstandige eenheid bekeken wordt maar als onderdeel van de straat, het verschil tussen boven en beneden misschien wel acceptabel is.

## 5.2 Functie

Met functie wordt het actuele gebruik van het CHO bedoeld, wat erin gedaan wordt. Een verwijzingsfunctie naar het verleden, laten zien hoe het vroeger was, valt daar niet onder, dat is meer een museumfunctie, noch een functie als symbool. In een levend organisme vervult elk onderdeel een functie; ziekte of gezondheid zijn afhankelijk van het goed uitvoeren van die functies. Zo ook met de maatschappij. CHO vervulden daar een rol in en ze konden die rol alleen goed uitvoeren als ze de hun toegewezen functie goed vervulden. Dit is Vitruvius' derde en laatste criterium **Utilitas**. Verlies van functie of slecht functioneren betekenen vaak de dood, zeker voor het element zelf maar meestal ook voor de omgeving. Het wordt daarom bijna als vanzelfsprekend gezien dat, willen CHO deel uitmaken van een levende omgeving, ze een passende functie moeten vervullen.

*"Dingen zonder functie moeten worden verboden", "Een gebouw niet leeg laten staan, moet wel een doel hebben", "Een kasteel dat alleen maar ligt kasteel te zijn is jammer."*

Het hebben van een functie is ook belangrijk omdat dat de vorm in stand houdt. Omdat in veel gevallen de functie is veranderd, kan de vorm ook niet geheel authentiek blijven, maar de nog bestaande waarden van het gebouw worden dan in elk geval niet aan verval prijs gegeven. Ook het waarderingskenmerk 'onderhoud en verzorgdheid' speelt hierbij een rol. Als iets een functie heeft moet er ook gezorgd worden dat het die functie goed kan uitvoeren; dat vergt verzorging. Maar een functie betekent meer; het kan de bestaansvoorwaarde voor het object zijn.

Het hebben van 'n functie is dus heel belangrijk, als voorwaarde voor overleving en behoud. Voor sommigen is dit ook genoeg, maar de meesten zien toch het liefst dat een CHO zijn oorspronkelijke functie behoudt, bijv. molen of boerderij. Dit heeft niet alleen de voorkeur omdat het gebouw zelf dan het best bewaard blijft (de meeste functies worden nu anders uitgevoerd dan vroeger), maar omdat de omgeving dan de meeste kans heeft om mee bewaard te blijven. Vroeger functioneerde het gebouw in zijn omgeving, gebouw en omgeving vormden één geheel, en wil dat geheel bewaard blijven, dan moet de reden voor de interne samenhang, nl. de functie, ook bewaard worden, dan blijft nog het meest in tact. Wel ging iedereen ervan uit dat, zelfs bij behoud van functie, een CHO toch aanpassingen moet ondergaan om het

bruikbaar te maken voor deze tijd. Niemand vond dat echter erg, mits er aan bepaalde randvoorwaarden voldaan wordt.

In het algemeen zag men twee soorten beperkingen bij (her)gebruik: aan de vorm en aan de functie, waarbij de vorm veel belangrijker is dan de functie. Men verwacht namelijk dat de functie zich wel uitselecteert als er dwingende beperkingen opgelegd worden aan de vorm; lang niet elke functiem past dan nog. Samengevat zijn de eisen, zowel voor stedelijke als landelijke CHO:

- \* Waar vroeger gold: de vorm volgt de functie (*form follows function*), geldt nu het omgekeerde: *function follows form*, de functie volgt de vorm. Elke functie mag in principe, als het oorspronkelijke gebouw maar behouden blijft, of makkelijk weer in zijn oude staat te herstellen is. Behoud van vorm legt al zoveel beperkingen aan de functie-uitoefening op dat niet-passende functies vanzelf wel wegblijven. Gaan de aanpassingen bij functiewijziging zo ver dat herstel van vorm niet meer mogelijk is, dan wordt dat algemeen negatief beleefd.

*"Je kunt er geen kerk meer uithalen", "Lelijk, tè verminkt".*

Dit is dan ook een eis die alle ondervraagden verplicht gesteld zouden willen zien bij wijziging van functie of verbouwing, dat de oorspronkelijke vorm herkenbaar blijft (en daarmee de oorspronkelijke functie).

De waardering van de kerk is negatief, niet omdat hij geen functie uitoefent, want dat doet hij wel, zij het niet als kerk, maar om twee andere redenen: a) hij is niet meer als kerk herkenbaar; hij is a.h.w. uit zijn klasse 'gevallen', verdwenen uit de klasse van kerken, en maakt nu deel uit van de veel grotere, algemenere klasse van oude gebouwen (en dan nog niet eens zó oud); b) hij is lelijk geworden door de aanpassingen (terwijl hij als kerk, zonder de aanpassingen, nog positief gewaardeerd werd). De klasse van het object is ditmaal belangrijk omdat die de identiteit van het object bepaalt - en bij een identiteit hoort weer een verhaal. Het gaat dus om meer dan alleen het behoud van vorm of functie, het gaat ook om het behoud van het verhaal. Zo luidde een opmerking bij de hypothese dat CHO boeiend zijn omdat ze laten zien hoe het vroeger was:

*"Niet meer als er een moderne functie in zit, dan vertelt 't niets meer".*

Dit is dus een andere dan de bij de ruïne genoemde reden waarom de klasse van een object belangrijk is. Daar was het omdat de klasse/het prototype de norm voor o.a. verzorging bepaalt; hier is het omdat anders de relatie met het verleden verloren gaat. Dit is niet zelf een functie maar kan wel het effect van een (nieuwe) functie zijn.

- \* Bij een gebouw hoort een omgeving; oorspronkelijk was het ingepast in zijn omgeving. 'Functie volgt vorm' geldt voor gebouw inclusief omgeving. Ook voor het beleid geldt dan de omkering van zo'n adagium, want voor het beleid moet dan niet gelden: *structure follows strategy* (zoals de organisatiepsychologie leert), maar *strategy follows structure*; het beleid (de strategie) moet de bestaande (cultuur-historische) structuur volgen.

*"Elke functie mag in principe, maar wel rekening houden met de omgeving; het moet in het geheel blijven passen, ook bij wat ze weghalen".*

- \* Dit niet-passen van een functie heeft een vormkant maar ook een ethische kant. Zo was een aantal mensen tegen hergebruik van een kerk voor een commerciële functie zoals een supermarkt.

*"Liever een andere functie in een kerk dan afbreken; maar geen supermarkt, dat stoort gelovige mensen, dat is niet netjes."*

Hier treedt een incompatibel contrast op, in termen van Boselie, namelijk een contrast tussen vorm en functie; de vorm geeft geen eenduidige specificatie van de functie; zelfs integendeel, de vorm suggereert een heel andere functie<sup>7</sup>.

- \* Bij functiewijziging zou er overleg met omwonenden moeten zijn; die zouden in elk geval gehoord moeten worden en de kans krijgen hun mening te geven. Dit moet niet alleen bepaald worden door een schoonheidscommissie of een commissie van experts, en zeker niet alleen architecten, "want die hebben te vaak stokpaardjes". Dan liever bouwkundigen, want voor schoonheids- of passendheids-oordelen achten de bewoners zichzelf wel competent; wat zij echter niet kunnen beoordelen is de uitvoerbaarheid van een plan; wat praktisch en bouwtechnisch mogelijk is.
- \* Om de oorspronkelijke vorm te behouden wil men aanpassingen bij functiewijziging binden aan regels en voorschriften, maar men is wel tegen betutteling. Regels hoeven echter niet alleen te beperken.

*"Het beleid moet meer mogelijkheden scheppen, je mag hier zo weinig, ze zijn te streng met normen, veel initiatieven van mensen zijn goed."*

Dus meer in overleg beslissen, als beleid meer dialoog met de bewoners aangaan. Bij het opstellen van regels maakt men onderscheid tussen voorkant (openbaar) en achterkant (privé). De regels gelden vooral voor de voorkant (wie zijn neus schendt schendt zijn aan(ge)zicht).

- \* Vaak stelt men aan de aard van de functie zelf geen eisen, mits er maar aan een aantal randvoorwaarden wordt voldaan. Deze komen neer op: geen overlast van stank, lawaai, verkeersdruk, verlichtingen e.d. en geen vervuiling, ook geen beeldvervuiling.

*"Elke functie is goed, maar niet teveel auto's voor de deur of reclame", "Geen zichtbare opslag van lelijk materieel, zoals autobanden of autowrakken".*

### **Relicten**

Bovenstaande eisen gelden de uitoefening van een functie. Het is echter mogelijk dat er geen functie voor een CHO te bedenken valt. Als men ze mooi vond wilden de meeste geïnterviewden deze relictten dan toch graag bewaren en zouden daar ook geld voor over hebben. Als een relict geen functie had zou men toch in elk geval eerst willen proberen er toch een functie voor te vinden; het liefst een openbare functie, zoals een informatiecentrum, zodat er toch zoveel mogelijk mensen van het CHO profiteren.

*"Liefst een sociaal-maatschappelijke functie, zodat je er als burger in kunt".*

Mocht dat niet mogelijk zijn, dan zou het object zelfs verhuurd mogen worden als woning of atelier, mits het uiterlijk bewaard blijft; liever dan het leeg laten staan.

---

<sup>7</sup> Er is echter geen cognitief contrast wat betreft zijn ontstaansgeschiedenis; in tijd is wél een eenduidige classificatie mogelijk, nl. oorspronkelijk een kerk, nu een supermarkt.

### 5.3 Informatie

Dit is informatie over de ontstaansgeschiedenis van een CHO. Door informatie krijgt een CHO meer *betekenis* voor een persoon. Men noemt dit 'een verhaal'; bij elk CHO hoort een verhaal.

*"Informatie maakt het boeiender, geeft meer waarde. Het wordt niet mooier maar je bent er dan zuiniger mee", "Een beeld spreekt meer aan als er een verhaal bij is, dingen gaan dan leven", "Leuk om te weten, anders is het alleen mooi of niet mooi", "Leuk om informatie te krijgen, maakt wel verschil in beleving, je staat meer stil bij de dingen, je gaat er meer op letten, je kijkt bewuster, maar niet echt een ander gevoel", "Informatie maakt 't beter, zit meer verhaal bij, spreekt dan meer aan", en in de Binnenhaven: "Oud en nieuw past niet bij elkaar, maar als je weet dat daar eerst de fabriek van de Gruyter stond is dit een goed alternatief", en: "Wij wonen in een oud huis, de oude eigenares woont ernaast; we vinden het heerlijk om over de geschiedenis van het huis te horen, om dat te weten, dat geeft plekken veel meer betekenis, hier is zoveel gebeurd, mensen hebben veel meegemaakt, daar voel je je dan bij betrokken".*

Informatie kan ook net de doorslag geven of iets wel of niet weg mag. In principe kan iets lelijks weg voor mensen. Maar:

*"De bibliotheek is ook recht [net zoals het kruithuis dat wel weg mag], maar dat is het oudemannen- en -vrouwenhuis geweest, daar weet je meer van, dat mag niet weg".*

Zolang informatie wel vermoed maar niet bekend is speelt het nog geen belangrijke rol. Op de vraag of iets weg mag als men het lelijk vond was de eerste spontane reactie vrijwel steeds 'ja'.

*"Niet een stijl om de stijl bewaren", "Het heeft misschien wel cultuurhistorische waarde maar mag weg." Op de vraag of het ook weg mocht als het de laatste in zijn soort was luidde het antwoord: "Dan zou je erover moeten nadenken; maar dat zijn verstandelijke overwegingen, gevoelsmatig zeg ik toch: weg ermee".*

Dit is nog puur persoonlijk. Informatie kan een CHO ook een persoons-overschrijdend belang geven, en zelfs een object-overschrijdend belang.

*"Willem-II is iets van de stad".*

De geïnterviewden maakten een duidelijk onderscheid tussen een persoonlijk en een algemeen belang. Hoewel voor iedereen persoonlijk iets lelijks wel weg mag, mag uit maatschappelijk belang eigenlijk niets weg. En men is bereid het maatschappelijk belang zwaarder te laten wegen.

*"Het krijgt dan historische waarde, wordt belangrijk" en na informatie over het kruithuis, dat eerst wel weg mocht: "Dat maakt het toch bijzonder, maakt het dan toch anders; dan wel bewaren".*

Informatie voegt dus iets toe aan de beleving, het verrijkt deze. Iedereen stelde informatie ook op prijs. Toch is de waarde van informatie beperkt. Beperkingen zijn:

- \* Informatie moet men kunnen plaatsen, het moet passen in iemand's referentiekader en interessesfeer; het effect van informatie hangt af van de betrekking tussen persoon en object. Vrijwel iedereen vond het kunstwerk voor het Provinciaal Noordbrabants museum lelijk. De informatie dat dit een M voorstelt (van

Museum) sloeg bij vrijwel niemand aan en verhoogde de waardering niet. De afwijzing was te groot dat informatie daar iets aan kon veranderen. In zo'n geval kan informatie zelfs averechts werken. De meeste geïnterviewden vonden de toren van kasteel Heeswijk niet passen in het geheel. De informatie dat die door een beroemd architect ontworpen was leidde alleen tot opmerkingen dat juist een goed architect beter had horen te weten. De informatie dat het Napoleon was die de stadspoort van 's Hertogenbosch liet afbreken zei niemand wat en had geen enkele invloed op de waardering van het object op de Hinthamerstraat. Dit soort informatie beschouwt men als bijkomstig, meer als wetens-waardigheid. Men waardeert iets in de eerste plaats om wat het is. Informatie over wat iets is is dan ook het meest effectief; het plaatst een object in een klasse.

- \* Informatie en vorm zijn verschillende ingangen voor de waardering, waarbij informatie ondergeschikt is aan vormaspecten.

*Bij de muur en de toren van Bokhoven: "Ze blijven niet bij elkaar horen".  
Bij Middelrode, na informatie over de ontstaansgeschiedenis: "Waardering blijft hetzelfde, heeft zo ook al sfeer", of: "Maakt niet uit waar het ligt, ook elders een hoog cijfer". Bij het Kruithuis: "Het blijft vierkant en somber, maar het was wel ideaal voor z'n doel".*

- \* Waarderen gebeurt door een CHO op diverse aspecten te wegen, zoals schoonheid en geschiedkundige waarde. Dit zijn onafhankelijke bronnen; schoonheid wordt vanuit het gevoel beleefd, terwijl de geschiedkundige waarde een kwestie van kennis is. Informatie verhoogt alleen het laatste. De weging is persoonlijk. Hierbij is het niet of schoonheid of geschiedkundige waarde maar een glijdende schaal, waarbij de uitersten zelden voorkomen.

*"Het hoeft geen betekenis te hebben als het echt mooi is".*

versus

*"Ik hou van geschiedenis; iets hoeft niet mooi te zijn maar het moet betekenis hebben, je moet kunnen zien hoe mensen er geleefd en gewerkt hebben."*

In de interviews was kennis meestal ondergeschikt aan gevoel. Informatie gaf echter wel duidelijk een toegevoegde waarde.

*"Informatie maakt het niet mooier, maar 't is wel leuk om te weten, je gaat het wel met andere ogen bekijken", "Leuk om informatie te krijgen, maakt wel verschil in beleving, je staat meer stil bij de dingen, je gaat er meer op letten, je kijkt bewuster, maar het geeft niet echt een ander gevoel."*

*"Informatie maakt iets boeiender, geeft meer waarde, nu kijk je alleen in termen van mooi", "Informatie maakt het je makkelijker om je in die tijd te verplaatsen".*

De gevoelsmatige en de cognitieve waarderingen hoeven niet parallel te lopen. Ook al weet men dat iets een hoge geschiedkundige waarde heeft, dan kan men het nog best lelijk vinden. Maar de toegevoegde waarde van informatie kan net de schaal doen omslaan als iemand moet beslissen of een CHO weg mag.

*"De bibliotheek is ook recht [net zoals het kruithuis dat wel weg mag], maar dat is het oudemannen- en -vrouwenhuis, daar weet je meer van, dat mag niet weg."*

- \* Informatie hoeft niet alleen de ontstaansgeschiedenis te betreffen maar kan ook aangeven of een CHO zeldzaam is. Zeldzaamheid kan een reden zijn om het object te bewaren. Bijv. de bibliotheek:

*"Uit een steile, fantasieloze tijd; wel stijlzuiver maar lelijk; mag weg, behalve als het nog de enige is; iets kan lelijk zijn maar toch historische waarde hebben; een exemplaar krijgt dan museumwaarde", "Niet alles wat oud is is mooi, maar mag dan nog niet allemaal weg. Alleen als er heel veel van zijn mag er wel een weg".*

Dit is geen kwestie meer van persoonlijke smaak maar een maatschappelijke reden; het is belangrijk voor de gemeenschap als geheel om iets van vroeger te bewaren.

- \* Het effect van informatie op de beleving is eenmalig terwijl schoonheidsbeleving telkens opnieuw plaatsvindt, bij elke ontmoeting met het object. Bovendien wordt schoonheid (en gevoelsmatige beleving in het algemeen) onmiddellijk beleefd terwijl informatie (de cognitieve beleving) via het voorstellingsvermogen loopt.
- \* Informatie werkt alleen als het gegeven wordt en dat gebeurt nog te weinig. Vrijwel iedereen vond het jammer dat bij de stadspoort van 's Hertogenbosch geen bordje stond<sup>8</sup>. Vrijwel niemand wist dan ook wat het is, hoewel iedereen het object kende.

*"Informatie maakt veel uit. Nu weet ik dat het oud is en wat 't geweest is, wat de functie was; dan vind ik het wel een leuke oplossing. Wel graag die informatie daar geven, met bordje, maakt 't bijzonder".*

- \* Bij de gebruikte voorbeelden was het effect van informatie steeds positief, het verhoogde de waardering. Het is mogelijk dat bij negatieve informatie, of informatie bij negatief gewaardeerde objecten zoals een gevangenis, de waardering juist daalt.

Dit zijn beperkingen. Een vóórdeel en een meerwaarde van informatie is dat het de waarde(ring) van een CHO uittilt boven het niveau van subjectieve smaakverschillen.

*"Je hoeft niet alles te bewaren, dat is afhankelijk van de geschiedkundige waarde, die is belangrijker dan het uiterlijk, want daarover blijf je redetwisten. Informatie komt eerst, dan de vorm en dan de functie", "Het object wordt belangrijker met informatie, het krijgt historische waarde, anders is 't heel subjectief".*

Dit uittillen boven een persoonlijk belang heeft wel consequenties. CHO zijn belangrijk omdat ze het verleden zichtbaar maken en daarmee een band mogelijk maken. Informatie verstevigt zo'n band, als het er al niet een noodzakelijke voorwaarde voor is. Dit impliceert dat bestuurders die beslissen over CHO die informatie moeten kennen, om het als belang te kunnen afwegen tegen andere belangen. Omdat het om een collectief belang gaat zouden daar meer partijen bij moeten worden betrokken.

*"Dat moet je niet afhankelijk maken van één wethouder, of een commissie".*

Er zijn dus verschillende soorten informatie:

- \* Er is informatie van het "dat is een ..." -type. Deze koppelt het object aan een prototype, waarmee het inhoud en betekenis krijgt, zowel naar vorm als naar functie.

*Bij het Willen II gebouw: "Letters ook bewaren, geeft oorsprong van het gebouw aan, dan weet je wat het is geweest"; en bij het Kruithuis: "Mooi,*

---

<sup>8</sup> Hoewel dat er wel blijkt te zijn, alleen te onopvallend.



*maar wat sober; maar dat zit in de functie, een kruithuis ga je niet frivol maken; maar als gebouw weinig aan te zien".*

Aan dit soort informatie is de meeste behoefte.

- \* Een tweede soort informatie is dat Napoleon de stadspoort van 's Hertogenbosch heeft laten afbreken. Dit is informatie over personen en persoonsgeschiedenissen. Aan dit soort informatie is veel minder behoefte; het verandert niets aan de inhoud van het object en nauwelijks iets aan de betekenis; er moet al veel kennis aanwezig zijn om dit soort informatie zinvol te kunnen inpassen, zoals over de geschiedenis van het kasteel en al zijn bewoners. Slechts een enkeling heeft deze kennis.
- \* Dan is er informatie over de uitzonderlijkheid van het object; dat bepaalt mede zijn maatschappelijke waarde.
- \* Tenslotte is er de informatie dat een object er is en waar het is. Veel mensen kenden Seldensate en de oude duiventoren niet, maar zouden er graag eens naar toe gaan. Ook daaraan was veel behoefte.

Informatie maakt de beleving van CHO complexer dan bijv. de beleving van kunst. Bij kunst gaat het vooral om schoonheid. Dit verschil bleek duidelijk bij de waardering van het kunstwerk voor het Provinciaal Noordbrabants Museum, dat ook een M voorstelt (fig. 2). Hoewel informatie over CHO positief bijdraagt aan de beleving ervan was dat bij dit kunstwerk niet het geval.

*"Zonde van kunst dat je er uitleg bij nodig hebt; die M is wel kunstig gevonden maar dan is het geen kunst meer, maar meer iets van een vakman."*

De informatie "reduceerde" het kunstwerk tot iets ambachtelijks.

### **Conclusie**

De klasse van een object is belangrijk voor de waardering. Deze bepaalt verwachtingen over verzorgdheid e.d. (normstellend) en over het verhaal dat objecten te vertellen hebben (informatief). Dit laatste volgt uit de vorm-functie relatie; als het er zó uitziet is het een kerk, fabriek, fort, enz., of: dan stamt het uit die en die tijd. Het is duidelijk dat dit een kwestie van kennis is; men moet weten dat bij een bepaalde vorm een bepaalde functie hoort, of een tijd bij een stijl. Zoals Brochmann zegt:

*"Onze opvatting van vorm is afhankelijk van wat wij omtrent een ding weten."*

Zien we derhalve een vorm die we niet kennen, dan geeft dat interpretatieproblemen; 'wat is dat voor een ding?' (Vandaar dat mensen informatie van het: dat-is-een-...type het belangrijkste vinden; die komt eerst). We weten met zo'n object niet waar we aan toe zijn, zeker als het elementen in zich heeft van objecten die ons wel bekend zijn. Volgens Boselie hebben we dan te maken met een incompatibel contrast, een beeld dat niet eenduidig te classificeren is maar aanleiding geeft tot tegenstrijdige interpretaties. In het hele onderzoek was hier eigenlijk maar één duidelijk voorbeeld van, de speelhuisboerderij. Aanhangsel 3 geeft informatie over de historische achtergrond van dit fenomeen en figuur 8 laat een fraai exemplaar zien: de boerderij 'Eikenlust', ten Oosten van 's Hertogenbosch gelegen. Bij de vorm van dit object horen namelijk twee functies: van boerderij (achterkant) en van kasteeltje/buithuis/kapel (voorkant). Ieder voor zich zijn dit bekende objecten, maar de combinatie is

niet alleen onbekend, maar kan ook eigenlijk niet, er zitten een aantal ingebouwde contrasten in, niet alleen in de vorm maar ook in de functie. Een boerderij is laag, met kleine raampjes; een kasteel is hoog, met grote ramen. De boerderij was van een pachter, het kasteel van een heer, met alle enorme maatschappelijke standsverschillen dáár weer achter. Voor de mensen zijn dit twee onverenigbare grootheden; men begrijpt het niet en men waardeert het ook niet zo, hoewel men het als gebouw wel mooi vindt. Werd het gepresenteerd als gerestaureerde boerderij in de serie van figuur 8, dan kreeg het meestal de laagste waardering. Ook ging men verklaringen zoeken.

*"Als gebouw een 8, maar als boerderij een 5", "Het heeft èn een toren èn iets van een boerderij; misschien stond de toren er al en is de boerderij er tegenaan gebouwd; in elk geval is het niet in zijn geheel gebouwd".*

De volgende stap in het onderzoek was: informatie geven en uitleggen dat dit een eigen klasse objecten is. Nu kost het verwerken van informatie en het vormen van nieuwe klassen tijd; de meeste geïnterviewden wilden er nog niet meteen aan, hoewel hun waardering wel steeg (tabel 1 en 2).

*"Het blijven verschillende dingen die niet bij elkaar horen; de toren is veel te massaal, dat hoort niet bij een boerderij", "Blijft niet bij elkaar passen, maar wel informatief om te weten hoe raar ze vroeger deden", "Wel heel interessant, maar een combinatie van twee verschillende dingen blijft niet echt mooi", "Die toren heeft dan zin gehad, dan kun je het plaatsen, dan kijk je toch met andere ogen", "Nu een hoger cijfer omdat het echt iets is".*

Anderen doen wel moeite om voor zichzelf een nieuwe klasse objecten te vormen.

*"Dan kun je er iets mee, want je vraagt je toch af hoe zoiets gekomen is; zo doet zo'n torentje aan een kerkje denken, dat vind je raar", "Geeft wel aan hoe het in die tijd was, dat het een surrogatkasteel was".*

Informatie zet dus een proces op gang, nl. van een incompatibel een compatibel contrast maken door de klasse van het object te veranderen en een nieuwe klasse CHO te vormen: speelhuisboerderijen. Het geven van informatie beïnvloedt bestaande klassengrenzen, men gaat een object met andere ogen bekijken. Dit proces kost echter moeite en tijd, men moet zich omschakelen en herprogrammeren. De twee factoren die dat beïnvloeden zijn ervaring en informatie. Beide kunnen worden bevorderd, ervaring bijv. door het object op te nemen in een recreatieve route, informatie door voorlichting. Beide willen mensen graag. Hierbij werkt informatie beter als de nieuw te vormen klasse een interne logica of consistentie heeft. De ingebouwde contrasten in speelhuisboerderijen maken hun acceptatie als klasse echter moeilijk; het blijven toch meer curiositeiten. Informatie kan dan maar een beperkt effect hebben. Wel blijft Brochmann's uitspraak gelden:

*"Vermeerderde kennis en toenemend begrip zullen op de lange duur tot groter vreugde en helderder voorstellingen leiden."*

De rol van kennis bij het zien van incompatibele contrasten blijkt vooral duidelijk uit een opmerking over het Zwanenbroedershuis (figuur 1):

*"Stijl spreekt niet zo aan; Gothisch wel maar niet op een witte achtergrond. Trouwens vreemd: het gebouw is ouder dan de 19e eeuw maar toen gingen ze pas pleisteren".*

## 6 Oude landschappen

Oude landschappen worden heel anders beleefd dan oude gebouwen. Er spelen ook abiotische en biotische aspecten in mee.

Bij de oude landschappen begint de representativiteit van de gefotografeerde situaties een probleem te worden, ten eerste naar aantal, ten tweede naar wijze van weergave. Binnen het studiegebied zijn ze zoveel mogelijk gefotografeerd (figuur 10), maar de selectie is toch minder zorgvuldig tot stand gekomen. Bovendien komen ze op de foto's niet erg tot hun recht en is het overigens de vraag of ze wel adequaat op foto zijn weer te geven. Nu waren echter vrijwel alle geïnterviewden autochtonen en bekend in het gebied. Met behulp van de foto's konden de meesten zich wel een beeld van de werkelijkheid vormen. Bovendien kwam vrijwel iedereen met eigen voorbeelden. Toch vindt men oude landschappen moeilijker te identificeren en te beoordelen dan oude gebouwen. Het is bijv. al lastig aan te geven wat een landschap nu precies oud maakt, terwijl dat bij gebouwen geen probleem is; oude gebouwen hebben een aantal duidelijke, karakteristieke kenmerken. Bij landschappen werd 'oud' echter veel meer vanuit het negatieve benaderd: de zichtbare afwezigheid van *recent* menselijk ingrijpen. Dat dit samengaat met een hoge mate van natuurlijkheid is niet verwonderlijk, aangezien natuurlijkheid vaak wordt gedefinieerd als: de zichtbare afwezigheid van menselijk ingrijpen. 'Oud' bij landschappen is nog minder dan bij gebouwen een kwestie van leeftijd. De moeilijkere waardering van oude landschappen heeft verschillende oorzaken, namelijk:

- \* In de beleving zijn er drie krachten die het landschap gevormd hebben: abiotische, biotische en antropogene, ofwel a) bodem, water en natuurlijk relief; b) flora en fauna; en c) de mens. Niet alleen moeten zij alle drie aanwezig zijn om een landschap oud te maken, er moet ook evenwicht en wisselwerking tussen de drie krachten zijn, ze moeten sámen voorkomen; het is niet of-of maar en-en. Terwijl een landschap dus op drie aspecten oud kan zijn is een gebouw dat maar op één.

### *Abiotisch:*

*"Heuvelachtig geeft ook een indruk van ouder; je denkt nog aan de ijstijd; is meer geologisch oud, dat kun je al bijna geen deel meer van je maken. Een polder is hoogstens een paar geslachten, dat heeft meer iets knus ouds", "Water maakt een landschap oud".*

### *Biotisch:*

*"Oude bomen maken een landschap ook oud", "In een oud landschap gebeurt niet elke week wat, het wordt met rust gelaten, het krijgt de kans om te groeien", "De natuur is volgroeid".*

Volgroeidheid is weer zo'n geheel-kenmerk; het overstijgt de kenmerken op element-niveau.

### Antropogeen:

*"Oud is als er geen ruilverkaveling is geweest, dan zijn alle oude elementen weg; dan is er een nieuwe indeling gemaakt, strak en recht", "Jonge aanplant van bos geeft iets triests, het is zo aangelegd, hek erom, alles recht, je mag er van alles niet, je kunt je er niet vrij bewegen, je kunt er niet in opgaan", "Oud wordt bepaald door de mate waarin het landschap aangelegd en aangepast is; modern is rechter: rechte velden, rechte bomenrijen, zo keurig ingedeeld. Oud is niet zo gepland, meer zoals het uitkomt, minder gecultiveerd", "Een oude boerderij maakt een landschap nog niet oud; het zijn andere dingen die dat bepalen, bijv. een kar getrokken door een paard of een boer die nog met een paard ploegt; geen afgerasterde weilanden maar hout ertussen, een zandpad, een heitje".*

Ook hier dus vorm en functie, cognitieve en gevoelsaspecten. De drieledigheid van het landschap betekent dat zowel natuurlijke als culturele elementen aan de schoonheidsbeleving kunnen bijdragen. Dit verbreedt het planningskader. Om de beleving van oude landschappen mogelijk te maken moeten landschapsbeleid en natuurbeleid op elkaar afgestemd worden.

- \* Een landschap is een levend geheel en voortdurend in ontwikkeling; het is een proces, geen kant en klaar eindproduct. Veel minder dan gebouwen zijn landschappen te fixeren of een museumfunctie te geven, ook oude landschappen hebben moderne invloeden. Dit proces van verandering speelde juist bijzonder sterk in Noord Brabant. Tussen ca. 1500 en 1840 is het cultuurland er met meer dan 60% toegenomen<sup>9</sup>. Hierdoor hebben de oudere patronen nauwelijks tijd gekregen om zich te stabiliseren; ze zijn door invloeden van buiten af en van binnen uit steeds gewijzigd. Maar ook de paar relictten die dan nog indicatief zijn voor een ontginnings-patroon, zoals de streepjesverkaveling of het gemaal Gewande, plaatsten mensen niet in een groter landschappelijk geheel. Dit komt omdat de rest van het landschap zich verder ontwikkelt. Hierdoor maken relictten in het algemeen een landschap niet oud; het zijn meer curiositeiten, resten van het verleden in een verder modern landschap. Dit geldt met name voor elementen zonder functie, zoals de oude duiventoren bij Liempde of het poortgebouw van de ruïne van Seldensate. Men vindt ze mooi maar ze horen niet meer bij het landschap. Toch wil vrijwel iedereen ze bewaren. Ten eerste vindt men ze mooi, ten tweede

*"is het onverwacht in het landschap, verrassend. Je vraagt je dan af wat het geweest is, met wat voor doel het daar stond; je gaat je er iets bij voorstellen."*

- \* Een gebouw is een *object* maar een landschap is een *omgeving* met objecten, activiteiten, klimatologische aspecten, seizoensveranderingen, enz. Een gebouw heeft één verschijningsvorm, terwijl een landschap er vele heeft. In een gebouw is de samenhang tussen de delen veel sterker dan in een landschap. Dit maakt a) de begrenzing, en b) de maatstaven voor passendheid voor een landschap vager.

---

<sup>9</sup> Mededeling van een historisch geograaf van DLO-Staring Centrum.

En in een landschap verlies je je, daar ben je *in*, terwijl je met een gebouw wordt geconfronteerd, daar sta je *tegenover*; je instelling is anders. Dit heeft consequenties voor het beleid. Wil men oude landschappen bewaren, dan is het niet voldoende alleen enkele relictten te conserveren. Nog sterker dan bij oude gebouwen gaat het bij oude landschappen om objecten-in-hun-omgeving; niet om geïsoleerde objecten maar om een geheel. Dit kan niet alleen de zorg van een monumentenbeleid zijn maar vergt afstemming met plannen voor de ruimtelijke ordening in een breder kader, zoals landinrichting, stadsuitbreiding of wegaanleg.

- \* Opvallend is dat mensen geen patronen of structuren in het landschap zien. Dit was al aangetoond voor ruimtelijke patronen (Coeterier et al., 1994); het blijkt nu ook voor patronen in tijd te gelden. Ze zien wie wat waar doet en hoe, maar hun waarneming is meer gericht op actoren dan op geografische patronen. Wel kijken zij in termen van gehelen, maar een geheel is iets heel anders dan een patroon; een geheel is iets organisch, een patroon iets puur ruimtelijks. Ook gebeurt de waarneming 1:1 en niet 1:25.000, het schaalniveau van patronen. Tenslotte is voor het kunnen zien van patronen kennis vereist van achterliggende processen, hoe die vroeger plaatsvonden en onder welke beperkingen. Deze kennis hebben de meeste mensen niet. Kennis over de ontstaansgeschiedenis van het landschap was nog minder aanwezig dan van gebouwen.
- \* Voor oude landschappen gelden andere kwaliteitscriteria dan voor oude gebouwen, of dezelfde criteria hebben een andere invulling. Bijv. de vier criteria voor esthetische kwaliteit: 1. Degelijkheid of vakmanschap is voor oude landschappen geen criterium; zelfs integendeel als daaronder wordt verstaan: voldoen aan moderne bedrijfseconomische eisen. Vakmanschap in artistieke zin speelt in landschappen geen rol. 2. Eenheid of compleetheit zit bij landschappen op een hoger schaalniveau dan bij gebouwen, de eenheid is veel groter, een landschap is een ensemble. Compleetheit is bij landschappen ook vager gedefinieerd en uit zich daardoor vooral als de afwezigheid van storende elementen. 3. Individuele expressie heeft hetzelfde bezwaar. Omdat een oud landschap veel vormen kan aannemen en het niet gefixeerd is maar steeds in ontwikkeling zijn de klassegrenzen vager. Veel geïnterviewden vonden het moeilijk de termen 'oud' en 'landschap' met elkaar te verbinden. 4. Schoonheid kan op drie aspecten optreden en daarnaast nog op de wisselwerkingen daartussen. Toch speelt het in de waardering een geringere rol dan bij gebouwen. Dit komt omdat een landschap als een omgeving wordt gezien en niet als een object, niet gekenmerkt door een bepaalde bouwstijl maar veeleer door de manier waarop de mens ingespeeld heeft op de natuurlijke omstandigheden. Zuiver esthetische kenmerken zijn daarin minder belangrijk dan functionele kenmerken. Als bijv. ergens een oud dijkje ligt maar niemand ziet iets van een watersysteem dan is zo'n landschap niet meer oud.

De rol van functionele kenmerken in een oud landschap en een goede wisselwerking tussen mens en natuur is ook voor het beleid van belang. In termen van de Nota Landschap betekent het bijv. dat mensen oude landschappen positief beleven op alle drie de E's: esthetisch, ecologisch en functioneel. Het gaat bij

oude landschappen niet om één van deze E's maar juist om een goede verhouding van alle drie.

- \* Oude landschappen zijn gebiedsspecifiek; specifiekere dan oude gebouwen; ze zijn lokaler bepaald. Dit betekent dat men in het landschap ingevoerd moet zijn om het als oud te herkennen. Men moet iets van de geschiedenis weten, veranderingen hebben meegemaakt en veel gebiedskennis hebben. In Nederland maken nuances een landschap oud. Bij de geïnterviewden was een Finse. Het landschap in Nederland zei haar weinig. "Eigenlijk is het overal modern, overal volgebouwd."

## 7 Archeologie

Archeologie is minder belangrijk in de beleving dan oude gebouwen en oude landschappen.

Bij archeologie was de representativiteit van situaties een nog groter probleem dan bij oude landschappen. In het gebied komen a) maar weinig archeologische vindplaatsen voor, en b) zijn deze vanuit archeologisch oogpunt nauwelijks representatief te noemen. Het gepresenteerde materiaal bestond uit een reeds gesloten vindplaats, de Tempel van Empel, en uit een aantal verhogingen in het landschap waarvan onbekend is wat eronder zit; dus veeleer vermoedelijke vindplaatsen (figuur 12). De meeste ondervraagden kenden echter wel andere vindplaatsen en objecten. De antwoorden over dit onderwerp zijn dus niet gebaseerd op foto's van actuele situaties maar op kennis en ervaring. De foto's hebben alleen het onderwerp geïntroduceerd. De meningen waren echter uitgesproken en duidelijk. Er is een aantal redenen waarom archeologische vondsten minder gewaardeerd worden dan oude gebouwen en oude landschappen.

- \* Van de twee waarderingsingangen kennis en gevoel, is gevoel bij leken het belangrijkste. Voor een gevoelsmatige beleving bieden archeologische vondsten echter te weinig voedsel; er is te weinig van over en het beeld is te incompleet. Nu is compleetheid een belangrijk waarderingscriterium voor CHO; hoe completer het object, hoe meer het een eenheid is en hoe meer eraan te beleven valt. Als er alleen nog maar wat fragmenten over zijn wordt er een te groot beroep op iemand's kennis en voorstellingsvermogen gedaan; de beschouwer moet er teveel van zichzelf bijdoen aan denkwerk en dat kost inspanning. Ook vindt de beleving dan niet onmiddellijk plaats, direct bij waarneming, maar pas na een moeizaam denkproces. Eigenlijk kan de beleving van archeologische vondsten niet zonder véél aanvullende informatie en/of beeldmateriaal, om mensen te helpen zich een voorstelling te vormen.

*"Als er nog maar zo weinig van over is is het niet herkenbaar meer; bewaren heeft dan weinig zin", "De fantasie heeft niet genoeg voedsel", "Aan archeologie is minder te zien; het heeft dan ook minder verhaal", "Bij één bronzen pijlpunt moet je je een heel jagersvolk met hun leefgewoonten gaan voorstellen", "Wat zó diep onder de grond zit en waar nog maar zó weinig van over is boeit niet, je moet wel reëel zijn."*

Men is echter ook niet voor eigentijds herstel. Juist omdat er nog maar zo weinig van over is wordt elke poging tot reconstructie geforceerd en onecht. Bij de Tempel van Empel:

*"Wordt een nep-tempel als je die herbouwt", "Proberen iets na te maken is niet aantrekkelijk".*

- \* Wat er van over is heeft geen functie meer; er is te weinig om te gebruiken.

*"Kun je niet in lopen, niets in doen", "Wat moet je er eigenlijk mee? Als er iets in de grond zit is dat leuk om te weten, maar je kunt er zo weinig mee, hoogstens een hek omheen zetten; iets functioneels spreekt me meer aan".*

- \* Archeologische vondsten dateren uit een tijd die t  ver weg ligt. Het zijn niet alleen fragmenten materie maar ook fragmenten tijd, maar dan een tijd die ons eigenlijk niets meer zegt. Met mensen uit die tijd kunnen we ons niet meer identificeren.

*"Zegt me niets meer, daar kun je je niet meer mee verbonden voelen", "Dat kun je al bijna geen deel meer van je maken", "Ik heb geen binding meer met die mensen", "Zegt me te weinig, is t  ver weg".*

Dit maakt de beleving van archeologische vondsten anders dan de beleving van restanten uit een recenter verleden, hoe summier ook. Deze sluiten toch beter aan bij onze tijd, je kunt je er makkelijker iets bij voorstellen. Bij Seldensate:

*"Een 8 omdat 't een ruïne is, omdat 't toch meer is dan all en fundamenten; je kunt je nog in die tijd wanen, bijv. waar ze gekookt hebben. Alleen de fundering van een romeins huis zegt me echter niets".*

'Alleen een fundering' is dus n g weer een andere klasse CHO dan ruines.

- \* De omgeving die hoort bij dat soort objecten vertoont t  veel verschil met onze moderne omgeving; ze passen niet meer in het huidige landschap of in een moderne stad, ze kunnen daar geen deel meer van uitmaken. Een Germaanse tempel in een weiland, vlak naast de snelweg, wordt beleefd als een volstrekt anachronisme; de huidige omgeving is t  verschillend van de oude tempel-omgeving. Dit maakt archeologische objecten tot curiosa, net zoals relictien.

*"Het zou wel vreemd in het landschap zijn, opeens zo'n oude ruïne; alles is verder z  veranderd", "Als er z  weinig van over is  n het ligt midden in de polder is het niet meer herkenbaar dat daar eens Germanen waren; het trekt dan ook geen mensen meer".*

Ook daarom waren de meeste ge nterviewden ertegen om nog iets van de tempel te herstellen, ook toen het nog had gekund. Degenen die dat wel een gemiste kans vonden zagen het dan inderdaad meer als curiositeit; leuk om onderweg op een fietstocht tegen te komen.

- \* Er is t  veel kennis vereist om je er nog iets bij te kunnen voorstellen.

*"Het spreekt niet dir ct aan, zoals een oud gebouw of een oud landschap".*

Het is teveel een zaak voor experts.

- \* De opbrengst voor de investering is te gering.

*"Archeologie kost veel met relatief weinig resultaten", "In archeologie zou ik niet veel geld willen steken; het spreekt minder aan; er is minder aan te zien waardoor het minder verhaal heeft  n je kunt er niet in rondlopen, niets doen".*

Archeologische vondsten schieten derhalve op veel punten van de beleving te kort: vorm (er is te weinig van over), informatie (er is te weinig verhaal) en functie (je kunt er niets doen). Hierbij moet wel worden opgemerkt dat grotere archeologische vindplaatsen, zoals grotten, of grotere objecten, zoals Hunebedden, niet in het



onderzoek waren opgenomen. Deze zullen positiever beleefd worden omdat ze op alle bovengenoemde punten en de criteria voor de esthetische beleving wèl veel te bieden hebben. Belangrijk is dat de in dit onderzoek gevonden criteria ook informatie kunnen geven over de belevingswaarde van niet-onderzochte objecten.

Aan het eind van het interview is gevraagd hoe men het beschikbare geld zou willen verdelen over oude gebouwen, oude landschappen en archeologie. Relicten zoals de duiventoren bij Liempde werden hierbij beschouwd als deel uitmakend van het oude landschap. Tabel 4 geeft de gemiddelde verdeling voor bewoners binnen en buiten het studiegebied. Voor de twee groepen is de verdeling vrijwel gelijk, zowel wat betreft de hoeveelheid geld (gemiddelde) als de mate van eensgezindheid (S.D.; hoe kleiner de S.D., hoe groter de overeenstemming). Gebouwen en landschappen krijgen ongeveer evenveel, archeologie het minst; minder dan de helft van de andere.

*Tabel 4 Het budget voor CHO verdeeld over oude gebouwen, oude landschappen en archeologie (in percentages)*

	Binnen het studiegebied		Buiten het studiegebied	
	Gem.	S.D.	Gem.	S.D.
Oude gebouwen	40	11	42	10
Oude landschappen	42	10	43	14
Archeologie	18	7	15	9

Enkele argumenten bij de verdeling waren:

*"Hangt er wel vanaf waar die oude landschappen liggen; in Limburg zou ik er meer voor geven", "Het hangt ervan af of er nog veel oud landschap is; zo ja, dan krijgt het ook meer", "Gebouwen krijgen meer omdat ze dicht bij de mensen staan, we leven er voornamelijk in", "Archeologie krijgt minder; Xanten bijv. vind ik te gemaakt, te geforceerd, dat is teveel van het goede".*



## 8 De waardering door leken en experts

Er zijn grote verschillen in de criteria die leken of experts gebruiken bij hun waardering van CHO. Niet alleen gebruiken leken andere criteria dan experts maar zij geven ook een andere invulling aan dezelfde criteria.

De volgende verschillen zijn gevonden:

- \* De waardering heeft een cognitief en een affectief deel. Informatie werkt cognitief, schoonheid affectief. Volgens de Jong kan de esthetische beleving worden beschouwd als een vorm van affectieve beleving. Leken baseren hun waardering vooral op het esthetische, experts vooral op informatiewaarde. Een duidelijk voorbeeld is het landschap. Voor experts zijn de landschapsgenese en de aanwezigheid van historische structuren en patronen heel belangrijk (Baas en Ligtendag, 1995). Leken zien geen structuren of patronen, in ruimte noch in tijd. Van de genese ontbreekt meestal de kennis. Criteria zoals 'kenmerkendheid voor de landschapsgenese' en 'samenhang' spelen voor leken dan ook nauwelijks of geen rol.
- \* Voor leken bepalen ook biotische en abiotische factoren de ouderdom van een landschap; hun historische beleving wordt zeker niet alleen bepaald door cultureelrijke elementen. Dit in tegenstelling tot experts.
- \* Experts hebben vaak een foutief idee over de criteria die leken hanteren. Zo menen Baas en Ligtendag dat ouderdom en diversiteit, wat volgens hen geen relevante expert-criteria zijn, wel belangrijk zijn voor de landschapsbeleving door leken. Ouderdom op zich speelt echter geen rol en diversiteit is te ongenueanceerd om als criterium te kunnen gebruiken. Zonder uitwerking naar schaal en gebiedseigenheid zegt diversiteit niets (Coeterier et al., 1994).
- \* Een criterium dat voor leken slechts een beperkte rol speelt is 'zeldzaamheid'. Het speelt al zeker geen rol in hun directe beleving omdat het nergens aan te zien is. Hoogstens is het 'n argument bij een afweging of een CHO eventueel weg zou kunnen. Het is dan vooral een maatschappelijk argument. Maar ook dan is het voor velen amper een voldoende motivering om een lelijk CHO te bewaren. Het wordt wel belangrijker als mensen veel kennis hebben (een semi-expert status), maar dat is zelden het geval bij leken. Zeldzaam is voor mensen iets anders dan uitzonderlijk. Onder uitzonderlijk verstaan zij dat een CHO een bijzonder exemplaar van zijn klasse is. Kasteel Heeswijk is uitzonderlijk, maar de klasse van kastelen is niet zeldzaam. Hoewel ze samen kunnen gaan zijn ze voor de beleving iets heel verschillends.
- \* Een criterium waar leken ten eerste een andere inhoud aan geven en ten tweede minder zwaar aan tillen dan experts is 'gaafheid'. Dit bleek o.a. uit de vragen over restauratie. Voor leken mogen er in één object best elementen uit

verschillende perioden voorkomen zonder dat dit hun beleving negatief beïnvloedt. Restauratie hoeft zeker niet precies volgens het oorspronkelijke plan.

- \* Waar leken veel meer waarde aan hechten dan experts is onderhoud. Volgens Baas en Ligtendag heeft de conserveringstoestand van een CHO "dikwijls slechts een geringe invloed op de informatiewaarde" en dus op de expertwaardering, maar het heeft een hele grote invloed op de beleving, in die zin dat verwaarlozing zeer negatief gewaardeerd wordt terwijl verregaand verval het object zelfs van klasse kan laten veranderen, zoals bij ruïnes. Hierbij verloopt de beleving van aantasting niet lineair maar exponentieel. Twee rotte plekken zijn erg, vier bijna catastrofaal en bij zes is het object al bijna een puinhoop. Vier rotte plekken zijn niet twee maal zo erg als twee, maar wel vijf à zes maal zo erg.
- \* Wat voor leken ook veel minder belangrijk is dan voor experts is de feitelijke ouderdom van een object. Ten eerste hoeft iets niet oud te zijn om mooi te zijn en ten tweede kunnen ook objecten van 50 jaar oud al een interessant verhaal vertellen. Voor leken is een object al veel eerder oud dan voor experts. Aan de andere kant zegt heel oud hen weer weinig. Leken vinden het belangrijk dat een object deel kan uitmaken van zijn omgeving, dat het daarin geen geïsoleerd element is. Dit is een bezwaar dat zij tegen archeologie hebben, dat die objecten op alle relevante criteria te kort schieten; van de vorm is te weinig over, je moet er teveel kennis voor hebben, het doet een te sterk beroep op het voorstellingsvermogen, ze zijn niet meer in te passen in een moderne omgeving en ze staan te ver af van het dagelijks leven.
- \* Leken hanteren soms een andere klasse-indeling voor CHO dan experts. Voor leken zijn ruïnes een apart soort CHO, terwijl ze speelhuisboerderijen vooralsnog niet als een eigen klasse willen accepteren. Dit kan tot communicatiestoornissen tussen beide groepen leiden.

## 9 Conclusies

### **Waarneming**

Waarneming is gericht op het zien van samenhang; het gebeurt op grond van *contrasten* en in termen van *gehelen*. Op grond van ervaring, d.w.z. leren en het opbouwen van prototypen, kan de waarnemer in een gegeven situatie constateren of een element past in een geheel of niet. Gehelen worden op verschillende referentieniveaus waargenomen, een CHO wordt ook gezien als deel uitmakend van zijn omgeving; de omgeving hoort bij het object, het vormt er samen een geheel mee.

### **Waardering**

Er is geen eenduidig verband tussen de waarneming en de waardering. Uitgangspunt voor de waarneming is het vormen van eenheden en het zien van samenhang. Nu is aanwezigheid van samenhang wel noodzakelijk voor de waardering, die heeft een kader nodig, maar het is niet voldoende. Een element kan passen in een geheel en toch negatief gewaardeerd worden, of niet passen en toch positief gewaardeerd worden. *De waardering is niet eenvoudig af te leiden uit de aan- of afwezigheid van niet-passende contrasten.* De waardering van CHO heeft twee hoofdcomponenten, affectief (gevoel) en cognitief (kennis). De gevoelsmatige beleving richt zich sterk op het esthetische; hij is onmiddellijk en herhaalt zich bij elke ontmoeting. De cognitieve beleving is gebaseerd op kennis en informatie; hij is eenmalig en werkt via het denk- en voorstellingsvermogen. Informatie verhoogt de betekenis van een object, zowel persoonlijk als maatschappelijk. De rol van de twee componenten in de beleving van leken is ongelijk, zij baseren hun waardering vooral op het esthetische. (Experts alleen op het informatieve).

### **Esthetica (de derde E van de Nota Landschap)**

Esthetische kwaliteit is meer dan schoonheid. Vier deelkwaliteiten bepalen samen de esthetische beleving van een CHO. Dit zijn:

#### **Compleetheid**

Een CHO heeft meer esthetische kwaliteit naarmate het completer is. Iets dat compleet is vormt een *eenheid* (maar compleetheid is meer dan eenheid). Er is compleetheid op twee niveaus: het niveau van het object zelf, is het bijv. compleet in zijn opbouw, en het niveau van het object in zijn omgeving, past het object nog steeds in zijn omgeving. Als iets niet in zijn omgeving past kan het daar niet alleen geen geheel mee vormen maar het verbrøkkelt de bestaande eenheid ook en holt deze uit. Compleetheid op objectniveau is een sterkere eis dan compleetheid op omgevingsniveau, dat zijn aparte kwaliteiten. De samenhang tussen de delen op objectniveau heeft meer invloed op de esthetische beleving dan op ensemble-niveau; de relaties op dat laatste niveau zijn wat lossler, daar kàn meer.

#### **Uitzonderlijkheid**

Een tweede voorwaarde voor esthetische kwaliteit is dat het object een *individuele expressie* moet hebben waardoor het afsteekt tegen andere elementen van die klasse.

Het moet iets hebben dat het bijzonder maakt, apart of zelfs uniek, hoewel er veel exemplaren van dat type object kunnen zijn. Zo zijn er veel kastelen langs de Loire en de meeste zijn uniek. Tot dit kwaliteitsaspect hoort ook authenticiteit; een object mag niet nagemaakt zijn, hoe mooi dit ook gebeurt. Uitzonderlijkheid is iets anders dan de vaakgehoorde eis dat een object een eigen identiteit moet hebben. Ook is het iets anders dan zeldzaamheid.

### *Schoonheid*

Een derde voorwaarde is schoonheid. Iets kan compleet zijn en uitzonderlijk maar toch lelijk, bijv. het zwarte gebouw tegenover het Rijksmuseum in Amsterdam. Mooi of lelijk kan zitten in kleur, materiaal, verhoudingen of vorm. Deze hebben elk hun eigen werking, waarvan er een aantal algemeen geldig zijn en een aantal een kwestie van persoonlijke smaak. Zo bevat de gulden snede veel mensen (hoewel Boselie (1992) daar kanttekeningen bij plaatst) en heeft rood een algemene, objectieve werking. 'Mooi' is een *combinatie* van eigenschappen, het is een holistische ervaring waarbij informatie over aspecten geïntegreerd wordt. Tot schoonheid horen ook decoraties, hoewel ze er niet echt noodzakelijk voor zijn; ze zijn meer iets extra's.

### *Degelijkheid en vakmanschap, artistiek en technisch*

Een vierde voorwaarde is degelijkheid, goed kunnen functioneren, gezond zijn. Dit is meer dan: voldoen aan de voorschriften. Dat is een minimumeis. Het wil zeggen: vakwerk, blijk van zorg en aandacht, gebruik van goede materialen, en een goed idee achter het object, wat het bijv. uitnodigend voor gebruik maakt, dus een huis dat fijn lijkt om in te wonen, een landschap waarin je graag wilt vertoeven. Voor een landschap is degelijkheid echter vooral: een landschap dat gezond is, dat leeft, dat niet is verzuurd, vergiftigd, kaalgeslagen, of verdroogd. Een belangrijk aspect van degelijkheid is *onderhoud en verzorging*. Zelfs ruïnes moeten onderhouden worden. Iets wat verwaarloosd is is niet gezond en kan niet goed functioneren.

Samen zijn deze vier begrippen *noodzakelijk en voldoende* om esthetische kwaliteit te beschrijven. Andere begrippen, zoals complexiteit, leesbaarheid, afwisseling, harmonie, evenwichtigheid, identiteit, herkenbaarheid, ordening, zijn niet alleen niet nodig, ze verwarren de discussie integendeel eerder. Iets met esthetische kwaliteit heeft deze eigenschappen vanzelf al. Ze zijn ook te ongenueanceerdheid.

Dit wordt duidelijk bij een nadere beschouwing van het begrip complexiteit (of afwisseling, diversiteit, differentiatie, variatie, verscheidenheid), een begrip dat in talloze studies genoemd wordt als de belangrijkste voorwaarde voor een positieve beleving. In de esthetica geldt de regel: *Eenheid in verscheidenheid*. Nu kan er zonder eenheid überhaupt niet gewaardeerd worden (blz. 23), maar verscheidenheid moet ook nog aan verschillende eisen voldoen om positief gewaardeerd te worden; niet elke verscheidenheid is goed. Deze eisen zijn:

- \* De elementen of details moeten passen in het geheel waarvan zij deel uitmaken. Een toren aan een boerderij verhoogt de verscheidenheid van elementen, maar zonder kennis waardeerden velen hem het laagst van de serie (figuur 8).
- \* De elementen moeten mooi zijn. Auto's horen tegenwoordig in een straat en de verschillende merken verhogen ze de verscheidenheid aanzienlijk, maar ze doen wel afbreuk aan het beeld.

Dit zijn kwalitatieve eisen. Er zijn ook kwantitatieve:

- \* Er is een onder- en een bovengrens aan de hoeveelheid verscheidenheid in een eenheid die nog positief gewaardeerd wordt. Te weinig details maakt het beeld "gelijkvormig", "teveel van hetzelfde"; teveel maakt het druk en chaotisch.
- \* Als er meer eenheden zijn moet er een zeker gelijkwaardigheid in de hoeveelheid verscheidenheid zijn. Dit geldt ook voor het soort verscheidenheid; eenheden moeten in stijl en formaat niet teveel van elkaar afwijken. Het flatgebouw aan de Binnen-haven voldoet aan geen van beide eisen. Het heeft te weinig verscheidenheid ten opzichte van de omringende huizen en het is te hoog en te breed.

Dit zijn vier voorwaarden die aan verscheidenheid, of complexiteit, gesteld worden, wil het positief bijdragen tot de beleving. Bovendien valt op dat deze voorwaarden eigenlijk niet eenheid in verscheidenheid betreffen maar *verscheidenheid in eenheid*, en eenheid dan ook nog op verschillende *niveaus*. Beide moeten er zijn. Hoe de voorwaarden uitwerken kan per situatie of object verschillen. Dit moet steeds ter plekke worden vastgesteld.

Dan zijn er nog twee andere aspecten van esthetica:

- \* Ouderdom op zich is geen kwaliteit van CHO voor mensen. Mooi is niet gebonden aan oud en ook de andere drie esthetische kwaliteiten zijn onafhankelijk van ouderdom. Wat CHO wel boeiend maakt is het verhaal dat ze te vertellen hebben, maar ook dat is onafhankelijk van hun leeftijd; objecten van vijftig jaar kunnen dat ook al hebben. Dit betekent dat de feitelijke ouderdom van een CHO in de waardering van mensen géén rol speelt. Al zeker geldt niet: hoe ouder hoe mooier. Dat bleek o.a. al uit de vaak negatieve waardering van archeologie. Dat vinden mensen meer iets voor experts; hun biedt het echter te weinig. Voor archeologie had men dan ook maar half zoveel geld over als voor oude gebouwen of oude landschappen.
- \* Het gewicht dat men toekent aan de esthetische en de informatieve componenten en aan de vier esthetische deelkwaliteiten kan per persoon variëren. Voor veel mensen telt alleen schoonheid, voor anderen vooral het verhaal dat een object vertelt.

### ***Functie***

Behalve een esthetische en een informatieve hebben CHO ook een gebruikskant, hun functie (waarmee niet bedoeld wordt: een verwijzingsfunctie, een symbolische functie of een museumfunctie). Iedereen was ervoor dat CHO althans 'n functie vervullen; welke functie is echter niet zo belangrijk. Gebruik wordt gezien als garantie voor het onderhoud van het CHO en als voorwaarde voor zijn voortbestaan — en dan niet als relict maar als integraal onderdeel van een levende omgeving.

Bij functiewijziging wordt als belangrijkste eis gesteld dat de oorspronkelijke vorm van het CHO zoveel mogelijk in tact blijft, dus: function follows form, of: het object mag niet van klasse veranderen. Dit betreft vooral het uiterlijk. Binnen mogen aanpassingen veel verder gaan.

### ***Aansluiting bij het theorieverhaal van Boselie***

Voorafgaande aan dit onderzoek heeft Boselie een theoretische studie over waarnemen en waarderen geschreven, uitmondend in acht mogelijke waarderingsbronnen van CHO.

#### **\* *De studie***

Belangrijk in Boselies betoog is het begrip cognitief contrast. Dit treedt op als eenzelfde beeld tot verschillende, contrasterende interpretaties kan leiden. Zijn de interpretaties niet met elkaar in strijd maar beide acceptabel, dan spreekt hij van een compatibel contrast. Sluiten de interpretaties elkaar uit, dan is er een incompatibel contrast. Cognitieve contrasten kunnen optreden in de vorm, de functie of de ontstaansgeschiedenis van een CHO, of combinaties daarvan, zoals tussen vorm en functie. Dit laatste komt bij gewijzigd gebruik van CHO nog wel eens voor, bijv. een kerk als supermarkt. Hoewel cognitieve contrasten in het onderzoek enkele malen zijn gesignaleerd<sup>10</sup> kwamen ze niet vaak voor. Misschien ligt dit ook aan de keuze van de objecten; CHO die door experts als waardevol worden aangemerkt en een hoge informatiewaarde hebben zullen weinig andere interpretaties toelaten. Verder geldt Boselies verhaal voornamelijk de gebouwde omgeving. Op oude landschappen en archeologie was het minder duidelijk van toepassing. Wat de cognitieve contrasten betreft moet dan ook worden geconcludeerd dat *vooral* nog de afstand tussen theorie en praktijk (te) groot is. Zeker is het niet zo dat de hele beleving van CHO in termen van compatibele en incompatibele contrasten te vangen is. Het is ook de vraag of dit wenselijk is, vanuit beleidsoogpunt gezien, en of de benadering dan niet te ongenueanceerd wordt. Hier liggen duidelijk vragen voor vervolgonderzoek.

#### **\* *De waarderingsbronnen***

De acht mogelijke waarderingsbronnen zijn apart onderzocht. Hun belang voor mensen varieert nogalvendien zijn er nog andere waarderingsaspecten gevonden, zoals kleur- en materiaalgebruik en verzorging. Hoewel het onderzoek niet de pretentie heeft alle waarderingsbronnen van CHO te hebben opgespoord heeft het wel de pretentie de belangrijkste daarvan gevonden te hebben. Ook dit zou in vervolgonderzoek getoetst kunnen worden.

Kortom: vanwege de nieuwheid van het onderzoek en de veelheid van resultaten was het moeilijk al een duidelijk en structureel verband te leggen met de theoretische uitgangspunten van Boselie. Hiervoor is verder en meer toegespitst onderzoek nodig.

### ***Waarderingsbronnen en hun belang***

Samengevat spelen de volgende aspecten van CHO een rol in de beleving:

---

<sup>10</sup> Blz. 24, 30, 47, 49, 53



<i>Grote rol</i>	<i>Beperkte rol</i>	<i>Weinig of geen rol</i>
directe omgeving	wijdere omgeving	ouderdom
completeheid	kennis	oorspronkelijke functie
uitzonderlijkheid	onderhoud/verzorging	zeldzaamheid
vakmanschap	het hebben van een functie	gaafheid
schoonheid*	verouderingsprocessen (verwerking/bemossing)	kenmerkendheid voor de landschapsgenese
band met het verleden	binding	identificatie met mensen van vroeger
informatie/een verhaal vertellen		het idee van vergankelijkheid
echtheid/authenticiteit		criteria die veel kennis vereisen
geen namaak		

\* Dit zijn eigenschappen zoals stijl, materiaal, kleur, formaat, afmetingen, verhoudingen, detaillering, decoraties



## 10 Aanbevelingen voor het beleid

Er is heel wat gefilosofeerd over de betekenis van CHO voor mensen, soms juist, soms onjuist. Onjuist is bijv. de gedachte dat schoonheidsbeleving afhankelijk is van de tijd waaruit het object stamt of van de maatschappelijke groepering waarvan de beschouwer deel uitmaakt. Ook wordt wel gesteld dat er draagvlak nodig is voor beleid. Het is belangrijk hierbij onderscheid te maken tussen actief en passief betrokkenen bij CHO. Uit de deelname aan dit onderzoek bleek dat slechts een kleine groep mensen zich actief betrokken voelt bij cultuurhistorie. Maar van deze groep zouden allen een beleid steunen dat gericht is op behoud van CHO. Dit wil echter niet zeggen dat draagvlak alleen bij die groep gezocht kan worden en dat passief betrokkenen als groep verwaarloosd mogen worden, of dat zij zo'n beleid niet zouden steunen. Integendeel. Vrijwel iedereen vindt een oud kasteel mooi en de moeite waard om te behouden. Alleen komt het bij slechts weinigen tot een *bewuste* beleving en een bezinning op gewenst beleid. Het onderzoek biedt echter wel aanknopingspunten om die bewustmaking te bevorderen. Het beleid voor CHO zou in elk geval mede gebaseerd moeten worden op de thans gevonden belevingskwaliteiten, met name het esthetische in zijn vier aspecten en het informatieve. Hiermee kan zowel duurzaamheid als draagvlak worden bereikt. Het kan worden uitgewerkt in de volgende richtlijnen:

### ***1 Politieke beslissingen over CHO moeten zorgvuldig begeleid worden, zowel door experts als door betrokken bewoners.***

Zonder deze begeleiding kan het gevaar dreigen dat een oude binnenstad vol moderne kantoorpanden wordt gezet. Ook moeten zulke beslissingen niet alléén aan experts worden overgelaten, d.w.z. de wetenschap. CHO hebben een hoge belevingswaarde voor de bewoners en zij zouden er zeker bij betrokken moeten worden. CHO zijn een erfgoed voor iedereen en wat je eenmaal kwijt bent krijg je nooit meer terug. Alle geïnterviewden gaven bijv. verre de voorkeur aan restauratie boven nieuwbouw. Zij stelden voor om per project waarbij CHO betrokken zijn een commissie in te stellen. Hierin zouden omwonenden moeten zitten, eventueel ook kinderen (scholen), en experts, maar liefst niet één van deze partijen alleen. Experts zouden vooral historici en bouwkundigen moeten zijn, dus niet voor kwesties van smaak maar voor technische zaken, zoals uitvoerbaarheid van restauraties en kostenvergelijkingen tussen varianten van restauratie in vergelijking met nieuwbouw.

### ***2 Besteed net zoveel aandacht aan oude landschappen als aan oude gebouwen.***

In de beleving hebben oude landschappen drie aspecten: abiotische, biotische en antropogene. Aandacht voor oude landschappen zou gericht moeten zijn op het handhaven van verweving tussen deze aspecten. Dit impliceert o.a. dat er niet alleen regels worden opgesteld voor de verbouwing en eventuele uitbreiding van CHO maar ook voor de inrichting van de omgeving. Dit betekent niet fixatie van het bestaande; functiewijzigingen mogen en zijn te prefereren boven geen functie voor een CHO, maar de oude vormen moeten herkenbaar blijven, niet alleen van gebouwen maar ook van elementen zoals zandpaden, beken, houtwallen en reliëfverschillen — en

niet alleen herkenbaar maar ze moeten ook nog zoveel mogelijk een functie in het landschap hebben. Ook dit hoeft niet de oorspronkelijke functie te zijn, bijv. voor een houtwal een natuurfunctie, op een oud dijkje kan een fietspad gelegd worden.

### **3 Bewaar wat je hebt en beheer dit zo goed mogelijk.**

Tot een goed beheer hoort ook: een passende bestemming aan het object geven. Stel regels en beperkende voorwaarden op bij aanpassingen aan CHO bij herbestemming. Deze regels betreffen zowel de nieuwe vorm als de nieuwe functie, waarbij vormeisen belangrijker zijn dan functie-eisen. Wat de vorm betreft zou de oorspronkelijke verschijningsvorm zoveel mogelijk behouden moeten blijven, ook wat bijgebouwen en omgeving betreft (aan verbouwingen binnen is men niet geneigd beperkingen op te leggen). De nieuwe functie moet liefst de oude vorm volgen en aanpassingen moeten zodanig zijn dat de oude staat weer te herstellen is. Dit geldt zowel voor het *aanbrengen* van nieuwe elementen, zoals reclame en zichtbare opslag van goederen, als het *weghalen* van bestaande elementen uit de omgeving, zoals bomen, wallen of sloten. Beperkingen aan de functie waren eigenlijk alleen: geen overlast of vervuiling. Geen overlast houdt in: geen verlichting 's nachts, geen verkeersdrukte, geen lawaai, stank, enz. Geen vervuiling betreft ook het beeld, bijv. geen grote reclameborden of zichtbare opslag van lelijk materieel. Verder moet een nieuwe functie ook ethisch passen, bijv. geen supermarkt in een kerk. Veel gelovige mensen hebben hier ernstige moeite mee en het is ook niet echt nodig. Voor supermarkten zijn ook andere oplossingen mogelijk; men hoeft de gemeenschap niet voor het hoofd te stoten met zo'n vergunningenbeleid. Is aan een CHO geen functie te geven, bijv. omdat het te afgelegen ligt in het landschap, dan kan het nog altijd worden opgenomen in een recreatieve route. In zo'n route zouden relicten eventueel een functie kunnen krijgen als informatiecentrum. Vooral het hebben van een functie zorgt voor *duurzaamheid* van een CHO. Een object krijgt dan een dynamisch karakter; het hebben van een functie is letterlijk van vitaal belang omdat het object daarmee ook daadwerkelijk gaat leven, het wordt opgenomen in een organisch, groeiend geheel en het vormt zelf ook zo'n geheel. Indien dit bevredigend gebeurt, d.w.z. in overeenstemming met de thans gevonden belevingskwaliteiten, heeft zo'n beleid bovendien een breed *draagvlak*.

### **4 Geef zoveel mogelijk en op zoveel mogelijk manieren informatie.**

Dit is een algemene en dringende wens. Experts gaan er teveel van uit dat leken ook wel kennis van CHO zullen hebben, maar dit is niet of nauwelijks het geval. Er moet zowel informatie gegeven worden dat iets er is als wat het is. Dit kan in VVV-folders, TV-programma's, artikelen in kranten en tijdschriften, acties van VVV's of verenigingen, goedkope uitgaven in boekhandels, enz. Informatie over wat een CHO is moet ook ter plaatse worden gegeven.

### **5 Houd rekening met het effect van gevoelens van binding van bewoners.**

De beleving heeft een algemeen en een specifiek deel. Algemeen is het effect van schoonheid en informatie; een kasteel vindt iedereen mooi, ongeacht waar het ligt en informatie erover stelt iedereen op prijs. Specifiek zijn bijv. gevoelens van binding en betrokkenheid bij een CHO. Hier kan beleid ook op inspelen. Nog steeds voelen mensen een binding met hun directe woon- en leefomgeving en nog steeds zijn er grote groepen die nauwelijks buiten dit gebied komen. De grote mate van mobiliteit

en variatie in leefstijlen is slechts voor een beperkte groep weggelegd. CHO versterken die gevoelens van binding. In het gebied waarmee mensen zich verbonden voelen blijken zij vaak bereid extra bij te dragen tot het behoud van CHO, zoals nu bijv. gebeurt bij de kerken van Sint Oedenrode en Helvoirt.

**6 *Onderschat de betekenis van CHO voor de beleving niet. Deze is groot en veelzijdig.***

De beleving heeft ook meer 'lagen'. Schoonheid en informatie betreffen de bovenste laag. CHO hebben echter ook nog een diepere betekenis. Zij vormen ankerpunten in een snel veranderende maatschappij, zij helpen mensen wortels vormen in hun leefomgeving en bevorderen het identiteitsgevoel, individueel en collectief. Dit is een extra reden om te bewaren wat er nog is aan CHO. Het is ook een extra reden waarom mensen daar veel voor over hebben. In feite kan de betekenis van CHO voor de beleving nauwelijks overschat worden - en dit zal alleen maar sterker worden.

**7 *Behandel CHO niet als geïsoleerde relict waar een hek omheen gezet moet worden maar probeer ze op te nemen in het dagelijks leven.***

Dit impliceert: a) probeer ze een *functie* te geven (onder de voorwaarden die in 3 genoemd zijn), en b) beschouw ze samen met hun *omgeving*. Ook de omgeving van een CHO moet in een plan worden betrokken. Dit betekent dat de leidraad: 'Eenheid in verscheidenheid' op twee niveaus moet worden uitgewerkt, op dat van het CHO zelf en op dat van de omgeving. Hierbij bepaalt de omgeving hoe een CHO beleefd wordt. Een molen in een nieuwbouwwijk kan op zich mooi gevonden worden, maar omdat hij niet meer in zijn omgeving past is de beleving toch negatief. *De waardering van het geheel is dominant over de waardering van de delen en de waardering van de vorm is dominant over de waardering van de functie*; functie is ondergeschikt aan vorm, function follows form. Boselie waarschuwt dan ook terecht dat het bereiken van eenheid moeilijker is dan het aanbrengen van verscheidenheid.

**8 *Bewaar meer dan alleen wat experts waardevol vinden.***

Leken vinden veel meer oud en mooi dan experts. Objecten hoeven ook niet per sé in hun oorspronkelijke staat bewaard te blijven. Voor leken is ouderdom geen beléavingskwaliteit en de kennis over hoe het authentieke object er oorspronkelijk heeft uitgezien is niet hoog; aanpassingen die in de loop van de tijd zijn aangebracht en verschillende stijlen door elkaar storen niet; integendeel! ze laten zien dat historie een levend en dynamisch proces is en geen museum.

**9 *Besteed veel aandacht aan onderhoud en verzorging van CHO, inclusief hun omgeving.***

Onderhoud en verzorging zijn zéér belangrijk voor de beleving; aantastingen storen niet lineair maar exponentieel. Dit geldt voor alle klassen CHO, hoewel de norm per klasse kan verschillen. Relatief veel inspanning moet dus gaan zitten in instandhouding. Ook hier kan het hebben van een passende functie toe bijdragen. Hoewel onderhoud en verzorging deel uitmaken van het beheer (zie 3) zijn ze zo belangrijk dat ze apart vermeld worden.



## Slotwoord

Met het huidige onderzoek is alleen de top van een ijsberg enigszins verkend. Deze verkenning wijst er echter al op dat CHO een rijke bron van beleving vormen. Het is alleen de top, omdat alleen geïnteresseerden aan het onderzoek deelnamen, het onderzoek in een beperkt gebied plaatsvond en slechts een beperkt aantal objecten is onderzocht. Toch kan op grond van de resultaten al gesteld worden dat een actief beleid gewenst is om CHO op te nemen in het dagelijks leven van mensen. Alleen onderhoud plegen aan enkele relictten is onvoldoende. Dit opnemen in het dagelijks leven kan bevorderd worden door mensen meer bewust te maken van CHO. De informatievoorziening erover is eveneens nog onvoldoende.

Om te laten zien hoe belangrijk goed beleid is, twee uitspraken:

"Een specialist die alleen maar specialist is, is het ergste soort onopgevoede bruint.  
Het doel van opvoeding is immers steeds de *context* te laten zien waarin alles bestaat." (Howard Spring. *A sunset touch*.)

Dus: CHO èn omgeving. En de tweede uitspraak:

"Wat leren de recente architectuurgeschiedenissen? Dat lokale overheden in de rol van opdrachtgever voor architectuur en stedenbouw geen idee hebben van de *zorgvuldigheid en de fijnzinnige, culturele verantwoordelijkheid* die deze hoedanigheid met zich meebrengt." (NRC-Handelsblad 30/9/1995.)

Met goed beleid kunnen CHO aanzienlijk bijdragen tot ruimtelijke kwaliteit. Zoals de Federatie Welstandstoezicht al constateerde: ze hebben gebruikswaarde, belevingswaarde èn toekomstwaarde.

Het krachtigst wordt het belang van CHO door HRH The Prince of Wales onder woorden gebracht:

"I would suggest that if you destroy the past, or consistently deny its relevance to the present, man eventually loses his soul and his roots. In order to avoid repeating the obvious mistakes of the last forty or fifty years it is essential to appreciate that certain values and principles are eternal ones, in terms of human experience." (A Vision of Britain, p. 76.)





## Literatuur

- Alexander, C., 1979. *The timeless way of building*. Oxford University Press.
- Baas, H.G. en W.A. Ligtdag, 1995. *Een methode voor selectie en waardering van historisch-geografische elementen en patronen in het landschap op basis van de landschapsgenese*. Landview, Project 33.
- Boselie, F., 1992. The golden section has no special aesthetic attractivity. *Empirical Studies of the Arts*, 10 (1): 1-18.
- Brochmann, O., 1969. *Over mooi en lelijk*. 4e druk. De Tijdstroom, Lochem.
- Bijlholt, A., 1980. *Landschapsveranderingen in de omgeving van molens*. Rapport nr. 226, De Dorschkamp, Wageningen.
- Coeterier, J.F., M.B. Schöne, C.M. Volker, m.m.v. H Dijkstra., 1994. *De betekenis van het landschap in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord*. SC-DLO, Rapport 359, Wageningen.
- Federatie Welstandstoezicht, 1989. *Kwaliteit met beleid*. Utrecht.
- Ganzeboom, H., 1982. *Beleving van monumenten*, I en II. RU Utrecht.
- Jong, T. de., 1978. *Milieudifferentiatie*. Ministerie van VRO, Den Haag. p 158.
- Koch, S., 1969. *Value properties*. In: M. Grene (editor), *The anatomy of knowledge*. Routledge.
- Lang, J., 1987. *Creating architectural theory*. Van Nostrand Reinhold, New York.
- Miller, G.A., 1956. The magical number seven plus or minus two: some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2): 81-97.
- Nota Landschap, 1992. *Regeringsbeslissing Visie Landschap*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna.
- Vervloet, J., 1995. *Cultuurhistorie op maat*. In: *Cultuurhistorie en recreatie: een verhaal van mensen*. Recreatiereeks nr. 18. Stichting Recreatie, Den Haag.
- Vissers, J. (Redactie), 1995. *Verweving van nutsfuncties en natuurfuncties*. Studiereeks Bouwen aan een levend landschap, nr. 29. IKC Natuurbeheer en SC-DLO. Wageningen.

Vocht, C.L.F.M. de, 1978. *Beleving van monumenten*. Sociologisch Instituut, Univ. Nijmegen.

***Niet gepubliceerde bronnen***

Boselie, F., 1995. *Waarnemen en waarderen van cultuurhistorisch waardevolle objecten*.

Coeterier, J.F., Dominant attributes in the perception and evaluation of the Dutch landscape. Verschijnt in *Landscape and Urban Planning*, 1995 of 1996.

## **Aanhangsel 1 Figuren: de fotoseries en kaarten**

Fig. 1	Mooie en minder mooie gebouwen	81
Fig. 2	Het kunstwerk voor het Noordbrabants Museum	82
Fig. 3	De cijferwaardering	83
Fig. 4	De binnenhaven van 's Hertogenbosch	84
Fig. 5	De voormalige Willem-II-sigaren fabriek	85
Fig. 6	Gerestaureerde objecten	86
Fig. 7	Contrasten tussen oud en modern	87
Fig. 8	Oude boerderijen	88
Fig. 9	Relicten	89
Fig. 10	Oude landschappen	90
Fig. 11	Hergebruik van oude objecten	91
Fig. 12	Archeologie	92
Fig. 13	Lokatie van de fotopunten buiten 's Hertogenbosch	93
Fig. 14	Het studiegebied	94
Fig. 15	Lokatie van de geïnterviewden	95



*Figuur 1. Mooie en minder mooie gebouwen*



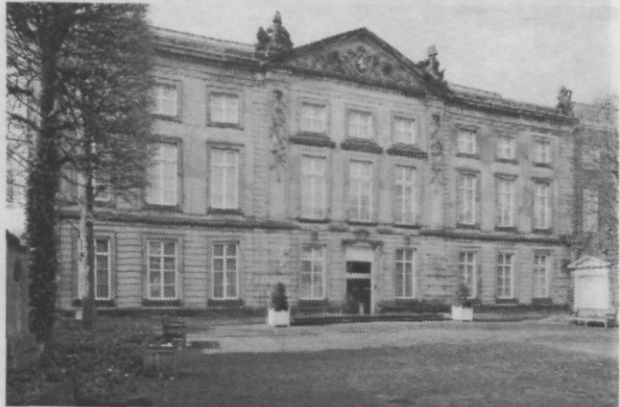
*De VVV*



*Het Refugiehuis*



*Het Zwanenbroedershuis*



*Het Noordbrabants museum*



*De Munt*



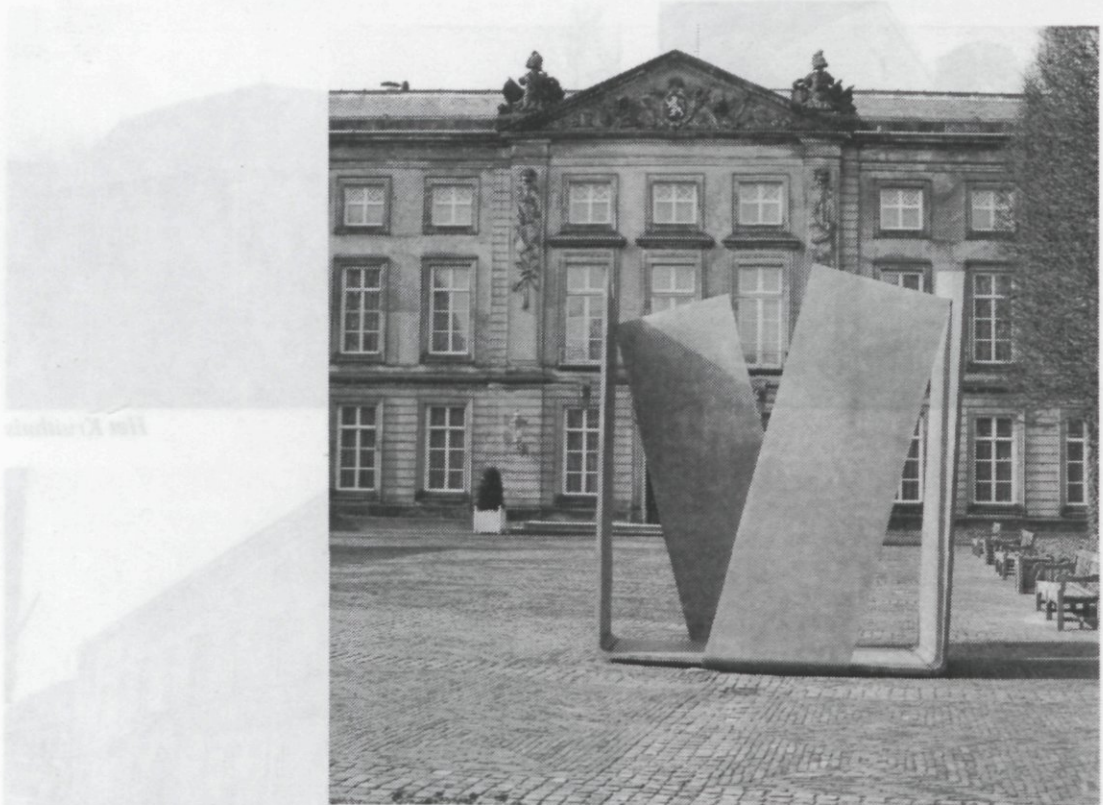
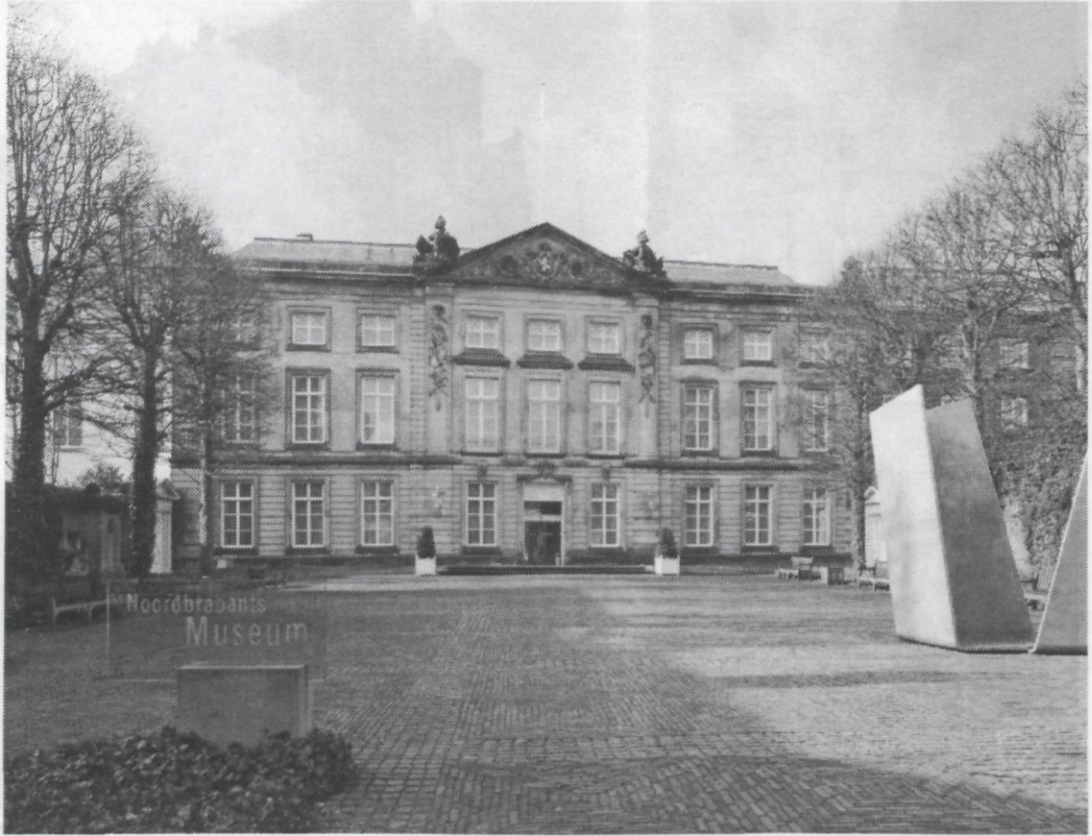
*Het Kruithuis*



*De Bibliotheek*



**Figuur 2. Het kunstwerk voor het Noordbrabants Museum**



*Als M*



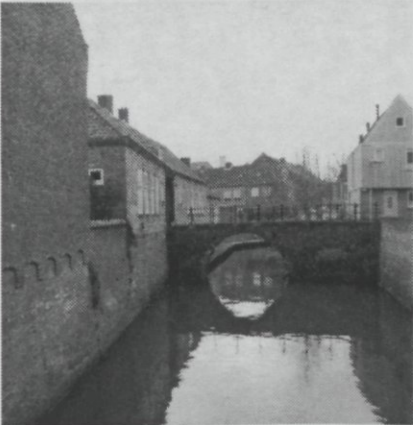
**Figuur 3. De cijferwaardering**



*De stadspoort van 's Hertogenbosch*



*De poort van het Grootziekengasthuis*



*De Dieze*



*De oude kern van Middelrode*



*De binnenhaven van 's Hertogenbosch*



*Kasteel en kapel Bokhoven*



*De ruïne Seldensate*



*Figuur 4. De binnenhaven van 's Hertogenbosch*



*Alleen gerestaureerde huizen*



*Oude en moderne huizen*



*Figuur 5. De voormalige Willem-II-sigarenfabriek*

Figuur 5. De voormalige Willem-II-sigarenfabriek



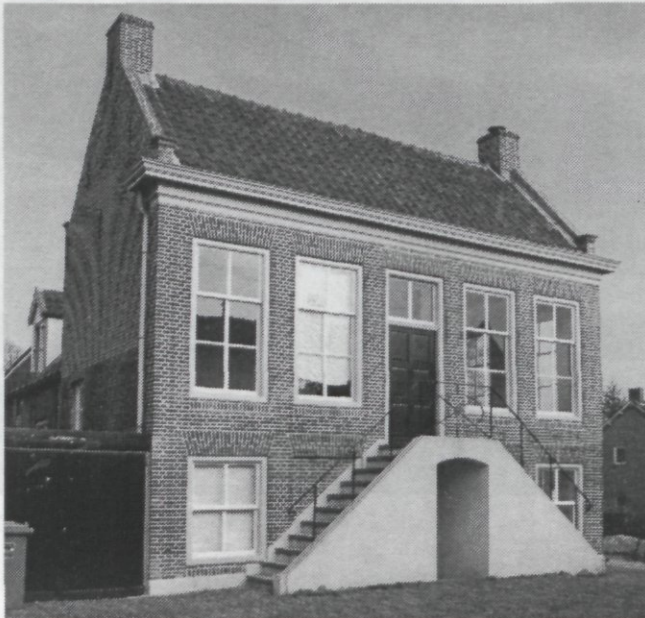


*Figuur 6. Gerestaureerde objecten*



*Kasteel Heeswijk*

*Het gemeentehuis van Engelen*



*Een huis in 's Hertogenbosch*





*Figuur 7. Contrasten tussen oud en modern*



*Het Kringhuis*



*De flat aan de Binnenhaven*



*Het gemeentehuis van Den Dungen*



*Het PTT-gebouw*



*Een modern en een oud huis aan de Binnenhaven*



*De Markt*



*De parkeergarage aan de Dieze*



*Het Witte Huis*



*Figuur 8. Oude boerderijen*



*De gerestaureerde boerderij Assendelft*



*Gerestaureerde boerderij bij de Wamberg*



*De speelhuisboerderij*



*Een gerestaureerde boerderij*



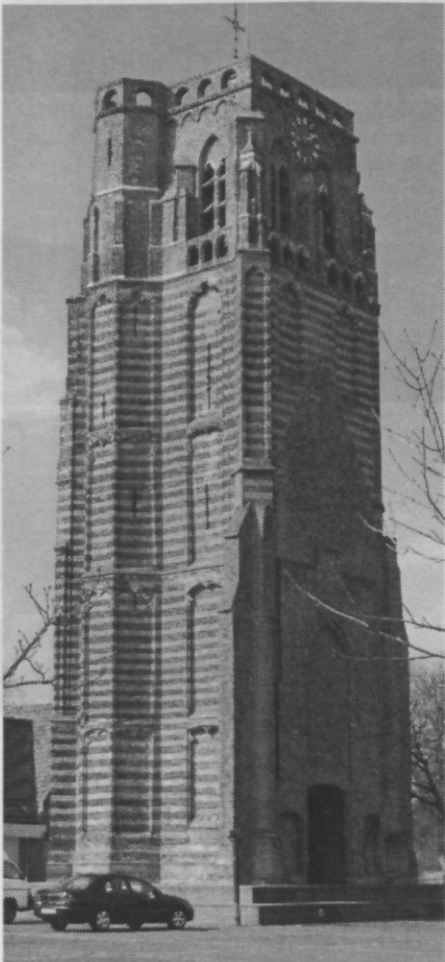
*Een voormalige speelhuisboerderij nog in bedrijf*



*Figuur 9. Relicten*



*Een oude duiventoren*



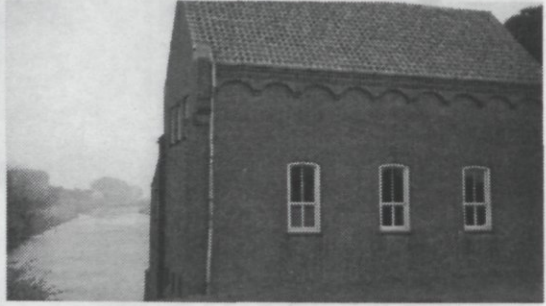
*De toren van St. Michielsgestel*



*Het poortgebouw van Seldensate*



*Figuur 10. Oude Landschappen*





*Figuur 11. Hergebruik van oude objecten*



*Kerk als kantoor*



*Een antiekboerderij: voorkant*



*Een antiekboerderij : achterkant*



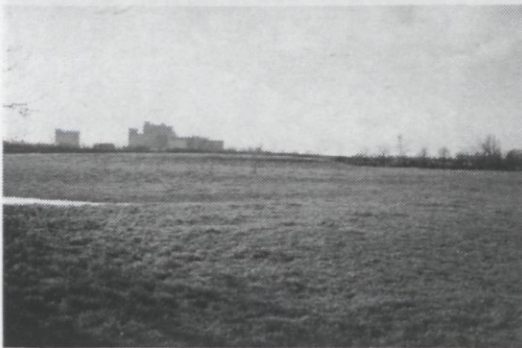
*Figuur 12. Archeologie*



*Inmiddels gesloten vindplaats van de Tempel van Empel*



*Mogelijke archeologische vindplaatsen*





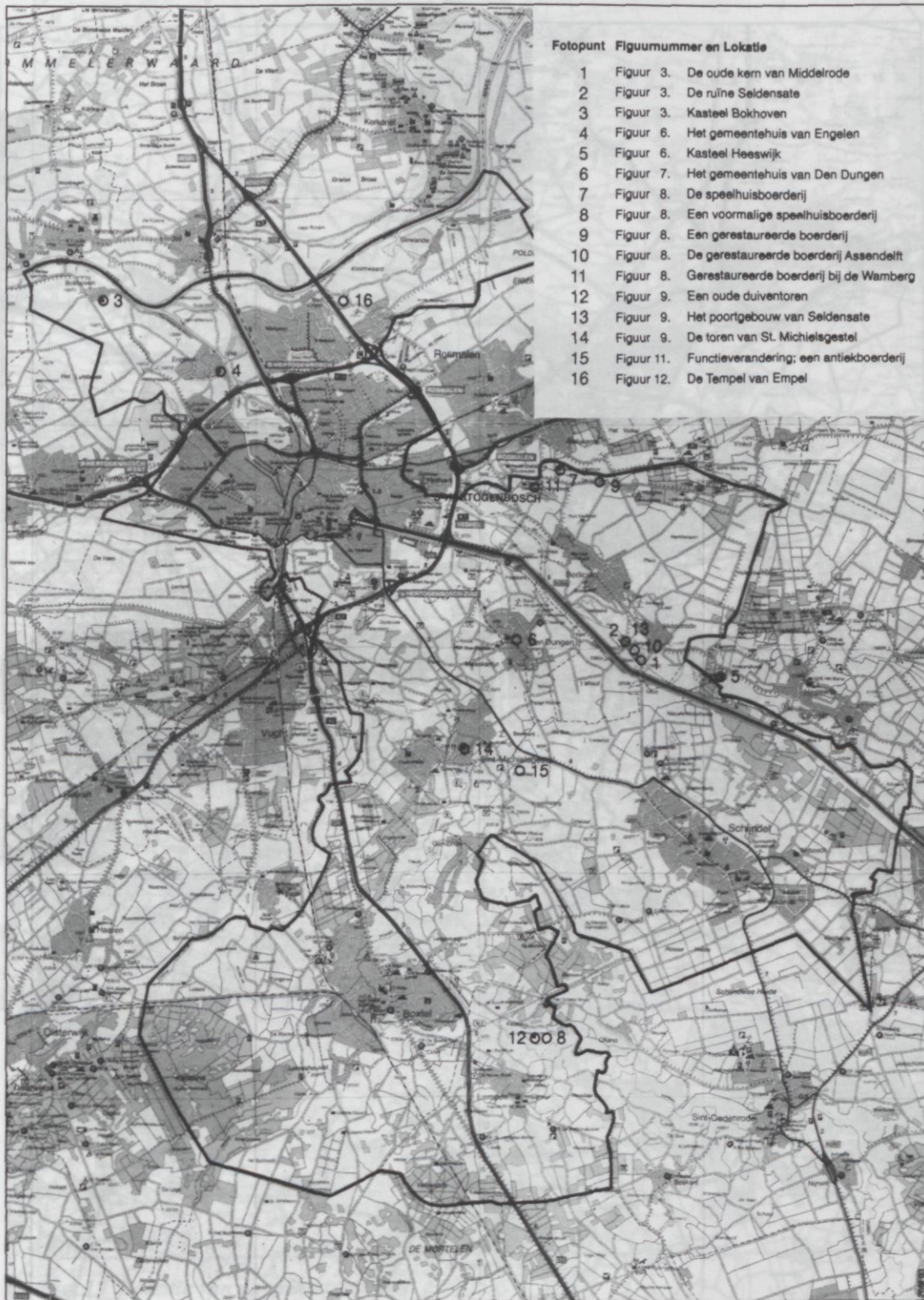


Fig. 13 Lokatie van de fotopunten buiten 's Hertogenbosch







Aanhangsel 2 De inventarisatie van cultuurhistorisch  
waardevolle objecten



Fig. 15 Lokatie van de geïnterviewden



## **Aanhangsel 2 De inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten**

# Bouwgeschiedenis stad

Periodes	religie	bestuur	bewoning	mijlverheid	handel	defensie	horeca	ziekenzorg	verkeer	waterstaat	stadsgroen
1000											
1300	toren St. Jan St. Petruskerk Boxtel Catrienkerk Oude St. Jacob St. Anthoniakerk Kathedraal St. Jan	Stadhuis (kelder)	Moriaan		Markt  Kerkstraat	oudste stadsmuur  tweede stadsmuur	horeca Markt oude eethuizen bij Verwerstraat	regentenkamer GZG	Menagerie Uilenburg (v. Puffelen)	sluizen Binnendieze	
1500	Refugiehuis St. Truiden Mariënhage Bisschoppelijk paleis Schuilkerken	Stadhuis  Gouvernementspaleis	woonhuizen in hoofdstraten Hof v. Zevenbergen	Molenstr. Uilenburg		derde stadsmuur  (Hinth./Vughter eind)					
1800	Uilenburg St. Jorisstraat N.H. Kerk Waalse kerk St. Jozef Klooster Zwanenbroedershuis Synagoge			Willem-II-fabriek	Haven Bank van lening huizen handelskade	bastions Kruithuis Mortel, Berewoud O. St. Jacobskerk Kruithuis Citadel  Kazerne Isabella		poort GZG  R. v. Arkel Oude Johannes de Deo Nieuwe regentenkamer Maria-paviljoen Gebouwen GZG	Nieuwstraten Steenweg, Hintham en Vught  Zuid-Willensvaart		Stadswallen Kloostertuinen
2000								Nieuwe zieken- huizen	Stationsloods Viaducten en bruggen		

# Bouwgeschiedenis buitengebied

Periodes	religie	bestuur	bewoning	agrarisch	nijverheid	handel	defensie	horeca	verkeer	waterstaat	buitenplaatsen
1000											
1300	kerken Engelen en Bokhoven						Bokhoven				
1500	St. Petruskerk Boxtel	rechthuis Bokhoven	oude huizen Boxtel	boerderijen Den Dungen Looftaert Berlicum, Schijndel			Defensie-gordel 's Bosch	Ceulse kaar Café de Veer Den Dungen			Oud Herlaer Speelhuis Looftaert Wamberg Haanwijk Stapelen
1800				ruilverkavelings-boerderijen bij Rosmalen-Empe!	klompenfabriekjes Schijndel Dungense en Gestelse molens	tolhuis Steenweg		Gouden Leeuw Berlicum café klein Deuteren	restanten Luikse Steenweg	Sluizen Gewande	Twynmeer Gemonde
2000					fabrieken in Het Zand	koswal Engelen			Spoorbrug Moerputten		





# Historische geografie buitengebied

Periodes	religie	bewoning	agrarisch	defensie	verkeer	waterstaat	buitenplaatsen	delfstofwinning
1000		oude kern Berlicum						
1300		Oud Empel Woonheuvels Deutenen				Maasdijken		
		Oude kern Middelrode	patroon Loofaert			Engelmermeer		
			patroon Den Dungen			Inundatie patroon Beersche overlaat Ortherdijk		
1500		Crèvecoeur	patroon Liempde	Sterschansen Isabella Pettelaer	restanten Luikse Steenweg	Dungense en Gestelse dijk Gewande		Moerpulten
			blokverkaveling Schijndel			Dungense Loop		
1800		bewoning langs Luikse Steenweg			Zuidwillemsvaart			Ijzeren Man Ijzeren Vrouw
	Damianen klooster Schijndel met omgeving	Nieuw-Empel					Heerenbeek- Voldersbosch Ruwenberg Venrode Zegenwerp Zegenrode	Koornwaard Zuiderplas Ertveldplas
2000					spoorweg Langstraat	kortsluiting Dommel bij Boxtel Drongelens kanaal		

# Archeologie stad

Periodes    religie    bewoning    nijverheid    handel    defensie    verkeer    waterstaat

1000

1300

restanten  
klooster  
in de  
Parade

oude stadsmuur  
Leuvense poort

1500

1800

2000

# Archeologie stad

Periodes	religie	agrarisch	nijverheid	handel	defensie	verkeer	waterstaat
2100 v. Chr.							
vroeg/midden bronstijd							
1200 v. Chr.							
late bronstijd							
600 v. Chr.							
ijzertijd		boerderijen kloosterstraat					
0							
romeins							
500 n. Chr.							
vroeg middeleeuwen							
1000							
late middeleeuwen							
1500							
nieuwe tijd							
2000							

tempel van Empel

ruïne Seldensate

kasteel Empel

Oud Herlaer  
wellicht  
Motteburcht

kasteel Bokhoven

steenvoer Empel

Wateroren bij  
Kasteren  
(Liempde)

huisterpen  
Vlijmenseweg

Gevangenpoort



## **Aanhangsel 3 Informatie over de ontstaansgeschiedenis van enkele objecten door dr.ir. J.A. Hendriks**

### ***Gasthuispoort***

#### *Vorm*

Over een loop van de Binnendieze komt men aan een oude poort, die wordt geflankeerd door middeleeuwse gebouwen met in hoofdzaak achttiende- en negentiende-eeuwse gevels.

#### *Functies*

De poort geeft toegang tot het oudste gedeelte van het Grootziekengasthuis; de gebouwen hebben een woonfunctie.

#### *Voorgeschiedenis van de vorm*

De poort gaf in het verleden toegang tot het middeleeuwse gasthuis, dat in eerste instantie alleen was bedoeld voor vreemdelingen, die niet aan een normaal onderdak konden komen. Pas geleidelijk is het ziekenhuiscomplex hieruit gegroeid

#### *Voorgeschiedenis van de functies*

De poort was in het verleden de hoofd-entree tot het oudste ziekengasthuis. De flankerende gebouwen hadden op de een of andere wijze ook te maken met het bestuur ervan.

### ***Noordbrabants Museum***

#### *Vorm*

Een zeventiende-eeuws paleis met een monumentale, classicistische gevel en met een aangebouwde kapel, een moderne uitbouw en een grote, fraaie tuin aan de achterzijde. Een voorplein, geflankeerd met twee neo-rennaissance-poortgebouwtjes en met een moderne sculptuur.

#### *Functies*

Het gebouw functioneert als een museum voor kunst en geschiedenis van de provincie Noord-Brabant.

#### *Voorgeschiedenis van de vorm*

Op de plaats waar in de middeleeuwen wolveners woonden (de naam Verwersstraat herinnert daar nog aan), verrees in de zestiende eeuw een Jezuïetenklooster ten behoeve van de contra-reformatie. De kapel is nog een herinnering daaraan. Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 maakte het klooster (op de kapel na) plaats voor het huidige paleis.

Tenslotte werd in de tachtiger jaren van de twintigste eeuw de moderne galerij aande achterzijde tegen het gebouw aangezet.

### *Voorgeschiedenis van de functies*

Het paleis is in de zeventiende eeuw gebouwd ten behoeve van de gouverneur, die namens de Staten-Generaal de stad en de Generaliteitslanden van Noord-Brabant ging besturen. Sedertdien is het de behuizing geweest van alle gouverneurs en commissarissen van de koning(in), die Noord-Brabant hebben bestuurd, totdat die bestemming in de tachtiger jaren plaatsmaakte voor de huidige museum functie. Ten behoeve daarvan is de nieuwe galerij toegevoegd.

## **Omgeving van 's-Hertogenbosch**

### *Boerderij "Eikenlust"*

#### *Vorm*

Staldeelhoeve met aangebouwde dwarsdeel en zijwaarts uitgebouwd woongedeelte met een toegevoegd torentje.

#### *Functies*

Pachthoeve, behorende bij het landgoed "de Wamberg". Dit is zichtbaar aan de kleuren van de luiken.

#### *Voorgeschiedenis van de vorm*

De uitbouw van het woongedeelte moet al vroeg (zeventiende eeuw ?) uit steen zijn opgetrokken, omdat in de archieven al rond 1600 sprake was van een "stenen kamer" en van het torentje. De rest van de boerderij moet toen nog zijn opgebouwd uit materialen als leem, stro en hout. Pas in de loop van de achttiende en negentiende eeuw zullen deze materialen geleidelijk zijn verangen door baksteen, terwijl de huidige dakbedekking pas medio twintigste eeuw zal zijn aangebracht.

#### *Voorgeschiedenis van de functies*

Het gebouw heeft steeds als boerderij, maar in de zestiende en zeventiende eeuw ook als een 'speelhuis' gefunctioneerd. Een speelhuis bij een boerderij diende vanaf de middeleeuwen als verblijf voor de eigenaar-pachtheer, die in de stenen kamer (met een flinke kelder eronder) en aangrenzende tuin zijn eigen appartement had en zo de genoegens van het buitenleven kon beleven.

Het torentje had aanvankelijk alleen een sierfunctie: het benadrukte de status van de eigenaar. Later (achttiende eeuw) heeft het tijdelijk als duiventoren gefungeerd. In die tijd is de boerderij ook door de eigenaar van het nabijgelegen landgoed "de Wamberg" verworven, waardoor het weer een gewone pachthoeve werd en daarom de oude vorm heeft kunnen behouden.

### ***Ruïne van de buitenplaats Seldensate***

#### *Vorm*

Goed geconserveerde overblijfselen van de buitenplaats, waarbij nog een intact gebleven poortgebouw staat. Ook de omgrachting is nog aanwezig.

#### *Functies*

Het complex heeft geen functies.

#### *Voorgeschiedenis van de vorm*

onbekend

#### *Voorgeschiedenis van de functies*

onbekend

### ***De oude kern van het dorp Middelrode***

#### *Vorm*

Groepje boerderijen en landelijke woningen, gelegen langs de Aa.

#### *Functies*

Woonfunctie, zadelmakerij/leerbewerking, boerderijen.

#### *Voorgeschiedenis van de vorm*

Het groepje gebouwtjes heeft reeds in de middeleeuwen op deze plek gelegen. Het maakte deel uit van een kerkdorp, waarvan het grootste gedeelte (inclusief kerk) ten zuiden van de Aa lag. Vanuit dit dorp is wellicht omstreeks de vijftiende eeuw een uitgestrekt bosgebied tussen De Dungen en Se ijdnel ontgonnen. Ter plaatse komt nu nog het toponym 't Woud voor. Ook de naam Middelrode wijst hierop: 'rode' is de middeleeuwse aanduiding voor ontginning en 'middel' duidt op de plek temidden van de toen reeds bestaande dorpen Den Dungen en Schijndel. Bij het gehuchtje heeft het kasteel Assendelf gelegen, dat in de negentiende eeuw is vervallen en verdwenen op een poort na, die er nu nog staat bij een boerderij.

In de loop van de negentiende eeuw is de kern van het dorp verhuisd naar de wat hogere gronden tussen Berlicum en Heeswijk. De naam Middelrode is daarbij mee verhuisd.

Op de oorspronkelijke plaats resteert nu alleen nog het bestaande groepje gebouwen aan de noordzijde van de in de dertiger jaren gekanaliseerde Aa.

#### *Voorgeschiedenis van de functies*

Van oorsprong heeft het dorp een uitgesproken agrarische functie gehad.

Er zullen wel enige ambachten zijn geweest, waarvan de zadelmakerij er één kan zijn geweest. Ongeveer in de vijftiende/zestiende eeuw is daar dan het kasteeltje Assendelf bij gekomen, dat als speelhuis heeft gefungeerd.

## ***Kasteelplaats en kapel bij Bokhoven.***

### ***Vorm***

Basement van een verdwenen kasteel (burcht). Vlak erbij ligt een kapel.

### ***Functies***

Op de kasteelplaats is een moderne woning gebouwd; de kapel heeft in hoofdzaak een museumfunctie.

### ***Voorgeschiedenis van de vorm***

Het voormalige kasteel vormde de kern van het vrije Graafschap Bokhoven, waar het dorp omheen lag. Het is in de negentiende eeuw vervallen tot een ruïne.

### ***Voorgeschiedenis van de functies***

Het kasteel was vanouds als burcht opgezet, maar diende vanaf de zestiende eeuw alleen maar als voorname behuizing voor de heer.



## **Aanhangsel 4 Vragenlijst, geordend naar Boselies bronnen van waardering**

Begonnen is met enkele oriënterende vragen. Informatie over de bronnen komt vooral uit de antwoorden op de waarom-vragen. De bronnen kunnen daarbij niet systematisch gescheiden worden; iemand kan in antwoord op een waarom-vraag bij de ene bron informatie over een andere bron geven; m.a.w. elke vraag kan informatie over elke bron geven.

### *Algemeen*

- Hoe lang woont U hier al?
- Komen hier in de streek nog oude dingen voor? Wat? Waar? Hoe vindt U die? Waarom?
- Kent U hier ook nog oude landschappen? Waar? Wat maakt ze oud?
- Spreken oude dingen U aan? Waarom (niet)?
- Wanneer is iets oud voor U?

### *1 Cultuurhistorische objecten worden positief gewaardeerd vanwege hun stijl, materiaalgebruik, zorg voor details, enz.*

- Bij de fotoseries van figuren 1 en 3: Welke vindt U het mooist? Waarom? En welke het minst? Waarom? (Bij de foto's van figuur 3 moest men ook nog een cijfer voor mooiheid geven).
- Als U zo'n oud gebouw vergelijkt met een modern, wat vindt U dan mooier? Waarom? Wat zijn de voornaamste verschillen?

### *2 CHO worden positief gewaardeerd vanwege verouderingsprocessen.*

- Wat maakt een gebouw oud?
- Bij de foto van de ruïne van Seldensate in serie 3: Wat zou hiermee moeten gebeuren? Waarom?
- Bij de foto van de Willem-II-fabriek, figuur 5: Wat zou hiermee moeten gebeuren? Wat mag dan wel en wat mag niet? Waarom (niet)?

### *3 CHO worden positief gewaardeerd omdat ze zeldzaam zijn.*

- Bij gebouwen die men mooi vond, ook boerderijen: Als er hier in de omgeving meer van die gebouwen stonden, zou U ze dan nog even mooi vinden? Waarom (niet)?
- Bij de foto van de speelhuisboerderij van figuur 8: Weet U wat dat is? Kent U er daar nog meer van? Hoe vindt U het?
- Bij gebouwen die men lelijk vond van figuur 1: Kent U ook een mooi nieuw gebouw? Zou dat in plaats van dit gebouw mogen komen? Ook als U wist dat dit het laatste exemplaar van zijn soort was?

### *4 CHO worden positief gewaardeerd omdat ze de continuïteit van het bestaan zichtbaar maken; ze maken verleden, heden en toekomst tegelijkertijd beleefbaar; ze maken een samenhang in tijd zichtbaar (een temporeel compatibel contrast).*

- Bij fotoserie 7, contrasten tussen oud en modern: Welk contrast vindt U nog acceptabel en welk niet? Waarom (niet)?
- Foto 2, het kunstwerk bij het Provinciaal Noordbrabants Museum: Wat vindt U daarvan? Waarom? Is er wijziging van het oordeel na informatie over het kunstwerk?
- De foto's van figuur 4, oude en moderne huizen aan de Binnenhaven van 's Hertogenbosch: Welk van beide foto's prefereert U? Waarom?
- Fotoserie 9. Relicten: Hoe vindt U deze gebouwen? Kent U ze? (Uitleg geven). Wat zou ermee moeten gebeuren?
- Fotoserie 10, oude landschappen: Welk landschap hiervan vindt U oud? Waarom?
- Foto van de wei van de Tempel van Empel; uitleg geven: Wat zou hiermee moeten gebeuren, of wat had er moeten gebeuren? Waarom?

5 *CHO worden positief gewaardeerd omdat ze de vergankelijkheid zichtbaar maken.* Hieronder valt ook restauratie.

- Fotoseries 6 en 8: Wat vindt U goed gerestaureerd en wat niet? Waarom (niet)?

6 *CHO worden positief gewaardeerd door hun contrast met moderne objecten.* Het gaat hierbij om vorm en functie.

- Foto's serie 11 over functieverandering: Wat kan wel en wat kan niet? Waarom (niet)? Zou daar regels voor willen opstellen? Hoe zouden die er uitzien?

7 *CHO worden positief gewaardeerd omdat ze de beleving van persoonlijke continuïteit toelaten.*

- Commentaren bij de uitspraken 7a en 7b.
- Als U een oud gebouw of een oud landschap ziet, kunt U zich dan makkelijk in die tijd verplaatsen?

8 *CHO worden positief beleefd omdat ze doen denken aan gebeurtenissen uit het verleden.*

Hierbij gaat het om persoonlijke en maatschappelijke gebeurtenissen. De eerste betreffen o.a. het effect van binding, de laatste het effect van informatie.

- Kent U nog oude gebouwen of landschappen die U persoonlijk veel doen? Welke? Waarom?
- Foto van een mogelijke vindplaats van archeologische objecten: Wat zou hier moeten gebeuren? Waarom?
- Hoe zou U een budget verdelen tussen oude gebouwen, oude landschappen en archeologie?
- Wordt er voldoende informatie over CHO gegeven? Hoe zou dat moeten?